N
7810
S5
1890

St. Bernulphus-Gilde

Utrecht.

VERSLAG — 1890.

INHOUD.

Bestuur. . . . . Blz. 3
Commissie voor het verslag . . . . . „ 4
Bestuur van het Aartsbisschoppelijk Museum. . . . . „ 4
Vergaderingen van het St. Bernulphus-Gilde . . . . . „ 5
Mededeelingen over een geëmailleerd triptychon uit de eerste jaren der XVIIe eeuw, voorstellende het leven van den H. Ignatius van Loyola, S. J., door JAN F. M. STERCK . . . . . „ 18
De Kunstreis. . . . . „ 29
Naamlijst der Leden . . . . . „ 55
Naamlijst der overleden Leden . . . . . „ 62

INHOUD DER PLATEN.

I. Geëmailleerde triptiek uit de 16e eeuw.
II. Prentjes van Hieronymus Wiercx uit: vita b. Patris Ignatii.
III. De kathedraal van Sint-Jan te 's Hertogenbosch en de groote kerk van Breda. Platte gronden, doorsneden en details.
IV. De kathedraal van Sint-Jan te 's Hertogenbosch, gezien van de koorzijde.
V. De kathedraal van Sint-Jan te 's Hertogenbosch. Gezicht in middelschip en zijbeuk.
VI. De kathedraal van Sint-Jan te 's Hertogenbosch. Doopvont.
VII. De groote kerk van Breda. Toren en Doopvont.
VIII. De groote kerk van Breda. Monument van Engelbert I en Jan van Nassau.

St. Bernulphus-Gilde

Utrecht.

VERSLAG — 1890.

N
7510
35
200

BESCHERMHEER.

Z. D. H. Mgr. P. M. SNICKERS,
Aartsbisschop van Utrecht.

BESTUUR.

G. W. VAN HEUKELUM, Pastoor te Jutfaas, *Deken.*
J. F. A. LINDSEN, Oudheidkundige te Utrecht, *Vice-Deken.*
Dr. Andr. JANSEN, Professor te Rijsenburg, 1ste *Secretaris*
J. H. BROM, Goudsmid te Utrecht, 2de *Secretaris.*
L. FOCK, Kapelaan te Utrecht, *Penningmeester.*
T. H. KORTENHORST, Pastoor te Abcoude, } *Raadsleden.*
W. MENGELBERG, Beeldhouwer te Utrecht, }

COMMISSIE VOOR HET VERSLAG.

G. W. van Heukelum, Pastoor te Jutfaas, *Voorzitter.*
Dr. Andreas Jansen, Professor te Rijsenburg, *Secretaris*
M. H. Rademaker, Kapelaan te Vleuten.
Alfred Tepe, Architect te Rijsenburg.
W. Mengelberg, Beeldhouwer te Utrecht
J. H. Brom, Goudsmid te Utrecht.

BESTUUR VAN HET AARTSBISSCHOPPELIJK MUSEUM.

G. W. van Heukelum, Pastoor te Jutfaas, *Directeur.*
J. F. A. Lindsen, Oudheidkundige te Utrecht, *Conservator.*
T. H. Kortenhorst, Pastoor te Abcoude, } *Secretarissen.*
H. van de Wetering, Secretaris van het Aartsbisdom, } *Secretarissen.*
Dr. A. C. M. Schaepman, Secretaris van het Aartsbisdom, *Bibliothecaris.*

VERGADERINGEN

VAN HET

S^T. BERNULPHUS-GILDE.

VERGADERING VAN 23 JANUARI 1890.

Met den deken en den vice-deken waren ook vele andere leden afwezig, die zelden of nooit eene vergadering van het Gilde verzuimen. Dit was zonder twijfel te wijten aan den noodlottigen invloed der *influenza*.

Door een der aanwezigen wordt als gewoon lid voorgedragen Mr. *W. P. A. Hellegers* te Amsterdam. Aangezien echter het Bestuur over deze candidatuur niet heeft kunnen beraadslagen, gelijk door de statuten wordt voorgeschreven, wordt de stemming tot de eerstvolgende zitting verdaagd.

Dr. Andreas Jansen hield een voordracht over *den ouderdom van den mijter als hoofddeksel van den bisschop in plechtgewaad.*

Gelijk thans schijnt men reeds in de 14de eeuw vrij algemeen te hebben gemeend, dat de mijter sedert onheugelijke tijden deel uitmaakte van de liturgische kleedij der bisschoppen. Als toch Joannes de Beka in zijn chronicon den brief mededeelt van Paus Callixtus II, waarbij deze in 1120 aan bisschop Godebald van Utrecht en zijn opvolgers het recht verleent, den bisschoppelijken mijter te dragen (zie 's pausen brief bij Heda p. 149), uit hij het zonderling vermoeden, dat onze vroegere kerkvoogden te arm zullen geweest zijn, om zich dat sieraad aan te schaffen. Blijkbaar is hij de overtuiging toegedaan, dat de ambt- en tijdgenooten van Godebald overeenkomstig een overoud gebruik gewoon waren hun hoofd met den mijter te sieren. Die overtuiging deelde ook de schrijver van *de kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming*, Professor *Moll*. Hij verwerpt het vermoeden van Joannes de Beka, maar acht het waarschijnlijker, dat onze kerkvoogden, in de oudste tijden met hunne klerken een monniken-leven voerende den mijter als een

ijdelen tooi versmaad hebben (Kerkgesch. II, 1. p. 262). De mijter behoorde derhalve ook volgens hem reeds vóór P. Callixtus II tot de bisschoppelijke kleedij.

Deze meening is in den jongsten tijd gebleken onjuist te zijn. De *mitra* of *infula* als liturgisch hoofddeksel van den bisschop is van betrekkelijk laten oorsprong. De bewijzen voor deze bewering zijn onlangs bondig saamgesteld en tegen verschillende bedenkingen gehandhaafd door den bekenden Duitschen archaeoloog en geschiedvorscher Prof. *F. H. Kraus* in de *Real-Encyklopädie der christlichen Alterthümer* II p. 21 1. vv., en komen op het volgende neer. Op geen der christelijke monumenten, welke ouder zijn dan de tiende eeuw, vindt men bisschoppen gemijterd voorgesteld. Voorts wordt in oude liturgische geschriften, welke alle bisschoppelijke kleedingstukken vermelden, nergens van een hoofddeksel als de mijter is gewaagd. Daarbij komt, dat het voorheen, gelijk uit de oudste christelijke schrijvers blijkt, aan de dienaren der kerk uitdrukkelijk verboden was, bij de godsdienstoefeningen het hoofd te bedekken. De plaatsen uit oude schrijvers en vaders als Eusebius, Gregorius van Nazianze, Prudentius en anderen, op welke men zich gemeenlijk beroept, om den vroegen oorsprong van den mijter te bewijzen, zijn, gelijk uit den samenhang blijkt, zonder uitzondering figuurlijk te verstaan.

Met Prof. Kraus vermoedt daarom de spreker, dat in het avondland het eerst de bisschoppen van Rome den mijter hebben gedragen, en dat dit locaal gebruik zich door pauselijke privilegie's aanvankelijk uitbreidde in de Westersche Kerk en daar weldra algemeen werd.

Waar wij toch in de historie voor de eerste maal een mijter ontmoeten, wordt telkens uitdrukkelijk gezegd, dat de mijter daar voor het eerst werd verleend. Zoo dekte Paus Leo IX in het jaar 1049 het hoofd van Eberhard, aartsbisschop van Trier, met een mijter en sprak daarbij: *Romana* mitra caput vestrum insignivimus qua et vos et successores vestri in ecclesiasticis officiis *Romano more* utamini; zoo verleende dezelfde Paus eenige jaren later hetzelfde voorrecht aan bisschop Adalbert van Hamburg: „mitra ..... quod est insigne *Romanorum.*" Zoo schonk ook Paus Callixtus aan onzen Godebald het recht van den mijter, dat zijne voorgangers op den stoel van St. Willibrordus hadden gemist.

Spreker heeft ten behoeve van zijn onderwerp de collectie Utrechtsche bisschopsmunten onderzocht, welke door de goede zorgen van den deken in het Aartsbisschoppelijk Museum is aangelegd. Op een munt van Godebald draagt deze wel een hoofddeksel, maar het is zeer twijfelachtig of dit hoofddeksel een mijter is. Eerst op een munt van Godebald's vierden opvolger, Godfried van Rhenen komt de mijter duidelijker uit; op een munt van Dirk van der Are (1195—1197) vertoont de mitra reeds geheel den gewonen vorm, dien zij gedurende eenige eeuwen behield.

Nadat Dr. Jansen nog in 't kort had gesproken over de veelal wisselende vormen en versieringen van den mijter, welke in verschillende tijden en bij verschillende volken vallen waar te nemen, besloot hij zijn voordracht door nog even de vraag

aan te raken, of de kunstenaars voortaan bij het scheppen van historische tafereelen uit de eerste helft der middeleeuwen de bisschoppen moeten voorstellen met of zonder mijter. Zijns inziens hebben de kunstenaars rekening te houden met de begrippen en voorstellingen van het geloovige volk. Al is derhalve in een tafereel, dat b.v. de prediking van St. Willibrord voorstelt, de mijter op diens hoofd eigenlijk een anachronisme, de kunstenaar aarzele niet onzen grooten Apostel gemijterd voor te stellen. De geloovigen zouden den Heilige anders evenmin herkennen als de kinderen hunnen grooten vriend den h. Bisschop van Myra, indien deze bij hen kwam strooien zonder bisschopsmuts op het hoofd.

Vervolgens toont de Heer *J. Brom* twee oude goudsmeewerken, die het eigendom zijn van de Kathedrale Kerk van Breda en door den HoogEerw. Heer F. A. van Dijk, lid van het Gilde, welwillend ter bezichtiging waren afgestaan. Het eene is de groote verguld zilveren monstrans, die vroeger reeds in gebruik was in de groote kerk van Breda en na herhaalde malen onder verschillende handen te zijn geweest veel van zijn oorspronkelijkheid had verloren. Nu door den Heer Brom met de vereischte zorg en kennis hersteld, mag dit ostensorium een der schoonste van ons land genoemd worden. Helder en duidelijk is elk onderdeel te ontleden, al de vormen zijn sierlijk en in goede verhouding tot het geheel, dat zich door eene zekere soberheid kenmerkt. Dit alles maakt de monstrans van Breda tot een zeer navolgenswaardig voorbeeld. Het andere voorwerp, een zilveren Kruis, diende ter bewaring van eenige aanzienlijke relieken van het H. Kruis des Heeren. Wat betreft de zuivere afwerking wint dat kruis het nog verre van het ostensorium; daarbij is de verbinding van het kruis met den voet hoogst eigenaardig. Mocht ook aan dit kruis een grondige herstelling te beurt vallen en het ontbrekende worden aangevuld, dan zoude de Kathedraal van Breda een tweede goudsmeewerk bezitten van zeldzame schoonheid.

Nadat nog de secretaris had medegedeeld, dat het lid, de heer B. de Bont aan de bibliotheek een exemplaar had geschonken van zijne belangrijke verhandeling over *Cornelis Jacobsz. Brouwer*, genaamd *Bam*, werd de zitting op de gewone wijze opgeheven.

VERGADERING VAN 24 APRIL 1890.

Nadat de Deken de zitting met gebed had geopend, werd tot gewoon lid benoemd Mr. *W. P. A. Hellegers*, te Amsterdam.

Vervolgens verkreeg de Heer *Jan F. M. Sterck* het woord en vergastte de aanwezigen op een voordracht over *de geschiedenis van een lied*. Ofschoon letterkundige voordrachten minder vallen onder het doel, dat het Gilde zich stelt, meende de Heer Sterck toch op de belangstelling der leden te mogen rekenen. Onze oude Nederlandsche liederen toonen toch eene innige verwantschap met die vakken van kunst, wier bevordering het Gild voorstaat. De oude liederen, natuurlijke opwellingen

uit het gemoed des volks, zijn zij niet even naief, even kleurrijk als de fraaiste paneeltjes en miniaturen onzer middeleeuwsche schilderkunst? Opvallend is ten alle tijde, ook nog in de 17de eeuw, de verwantschap tusschen beide; wat in het eene gezongen wordt, dat stelt de schilder op het ander voor. Herhaaldelijk vond spreker gelegenheid zulks te constateeren; de liedjes geven den tekst bij de schilderijen.

Het hoofddoel zijner voordracht was evenwel aan te toonen, hoe, in den goeden tijd onzer volkslyriek het ééne lied uit het andere voortsproot en met veranderde woorden steeds op de oude wijze bleef voortleven nog eeuwen nadat het gedicht was. Spreker liet niet na vooraf te wijzen op de groote belangstelling, welke in de laatste tientallen jaren gaandeweg voor onze oude volksliederen ontstaan was.

Toen de duitsche student *Hoffmann von Fallersleben* zijne nasporingen op dit gebied begon, vond hij nog weinig belangstelling en waardeering. Aan den grooten zanger van zoo vele middeleeuwsch getinte balladen, aan Bilderdijk, vertoonde Hoffmann in 1821 een *Afscheid-lied*, met de vraag, of het niet uit de 15de eeuw kon dateeren; Bilderdijk meende, dat het nog veel ouder kon zijn, en toch had Hoffmann het kersversch vervaardigd.

De zelfde jonge Duitscher droeg eens in een gezelschap het werkelijk overoude liedje voor:

„Het waren twee conincskinderen
Zij hadden malcander zoo lief,"

en werd hartelijk uitgelachen. Men meende, dat Hoffmann met het zoeken naar volksliederen slechts kermisdeuntjes en straatzangen wilde bijeenbrengen. Ook spreker droeg dat liedje voor, doch met meer waardeering bij zijn gehoor. In tegenstelling met de ontmoedigende ervaringen van Hoffmann wees de heer Sterck op de voortreffelijke verzamelingen, die sedert op dit gebied verschenen zijn (van Willems, Hoffmann, Coussemaker, Acquoy, Scheurleer en anderen) en vooral op het wetenschappelijk werk van Dr. Kalff, waarmede deze promoveerde. Spreker was altijd getroffen geweest door een oud geestelijk liedje, dat tot onderwerp had een samenspraak tusschen ziel en lichaam over de geestelijke belangen; het komt in de voornaamste oudste liederverzamelingen voor en is dus zeker bijzonder gewild geweest. Zelfs de strenge mandementen en Alva's vermeerderde *Index librorum prohibitorum* (waarvan spreker een exemplaar vertoonde) die voor tallooze liederboekjes zoo noodlottig waren, dat b v. van het Antwerpsche „om droefheyt ende melancolye te verdrijven" van 1544 niet meer dan één enkel exemplaar, en van „een devoot ende profitelyck boecxken" uit 1539 slechts eenige exemplaren meer te vinden zijn, — zelfs die Index vermocht de boekjes, waar de samenspraak in voorkomt, niet te vernietigen. Geestelijke en wereldlijke zinnelijke gezangen waren daarin vermengd en het oude liedje van *Ziel en Lichaam* was, zooals spr. aantoonde, niets dan de omwerking van een ander lied, dat op zijn beurt een wereldsch liedje tot stamvader had, en wel een overoud *Wachterlied*, waarin niet de ziel

het lichaam tot boete aanspoorde, maar een torenwachter van een middeleeuwsche burgt een paar gelieven tot het scheiden opriep, toen het „daagde in het Oosten." Kloosterlingen en geestelijken beijverden zich, om voor dergelijke ontstichtende gezangen, waarop het volk verzot was, betere in de plaats te stellen; men behield zooveel mogelijk de woorden en wijzen en benutte deze, om ze tot geestelijke liedekens om te dichten. Zoo zijn ons talrijke overoude zangwijzen bewaard gebleven, o. a. die van het behandelde liedje, welke op verzoek van den spreker door een der gildebroeders werd voorgezongen. Het zoude ons te ver voeren, om hier in alle bijzonderheden mede te deelen, hoe nauwkeurig de heer Sterck de afstamming van het eene lied uit het andere, in de geschiedenis naging en met citaten bewees. „Zoo borduurde de dichtgeest steeds voort op hetzelfde raam" (aldus besloot hij het eerste gedeelte) „zoo werd één paneeltje telkens overgeschilderd naar behoefte en smaak des tijds en des volks, en al gingen wel eens de oorspronkelijke kleur en gloed verloren, de verwen zijn toch meestal niet zoo dik of men kan nog steeds de oorspronkelijke voorstelling herkennen.

Als tegenstelling met de lieve middeleeuwsche liedjes deelde de Heer Sterck nog een niet bekenden zang mede uit den tijd der Geuzen-liederen, welke echter in geen der Geuzen-boekjes voorkomt, doch om zijn geheele strekking en zijn inhoud daartoe behoort. Het draagt tot motto;

„Slorf op die Paepen zonder schromen,
't Zal u voorzeker wel becomen!"

en de inhoud was niet minder lieftallig. Zoover was het dan in dien tijd van beroeringen met onze volkspoesie gekomen! „für die Poesie und gar für die Musik sind politische Lieder ohne allen Werth", zegt Böhme, de uitgever van: *Altdeutsches Liederbuch*, en veel méér dan dat zijn de toen algemeen gezongen geuzenliederen niet. De hervorming, die den ouden godsdienst heette te zuiveren, vaagde tevens het frische onbekommerde gevoel uit het hart des volks weg, dat het die naieve en lieve, zij het ook soms al te erotische liedjes deed zingen. De godsdienst was een verwoede strijd tusschen broeders geworden; de godsdienst moest van beelden en afgoderij bevrijd worden en de renaissance trad weldra met al haar heidensche goden en godinnetjes binnen! Zeer wel van pas bracht spr. hier een citaat uit den (ouden) *Gids*. De tegenwoordige redacteur van het *Weekblad de Amsterdammer*, de Heer J. de Koo zegt daar o. a van dit tijdperk: „De R. K: feesten verdwenen, het godsdienstig lied ontbeerde schoonheid en blijmoedigheid, de Kerk had de kunst uitgeworpen." Onze oude liederen waren vergeten! Spr. verklaarde echter geenszins te kunnen medegaan met hen, die de geuzenliedjes beschouwen als zijnde alleen de uiting van het volk; zonder twijfel werden zij voor een goed deel van hooger hand ingeblazen. Van Marnix o. a. den schrijver van het „onverdraagzaamst meesterstuk, de Biecorf" (volgens Dr. ten Brink) zijn verschillende hatelijke *volks*-liedjes bekend.

Uit dit tijdperk onzer volkslyriek zijn ook nog schatten voorhanden, doch zij liggen begraven tusschen allerlei andere gezangen, waar men ze allerminst zoeken zou: het zijn die liedjes, welke de „Paepschen" tegenover de Geuzen dichtten; zij kunnen niet onbelangrijke oorkonden vormen voor het godsdienstig optreden van onze getrouw gebleven voorvaderen in die benarde dagen: de Heer Sterck wekte de aanwezigen op tot het bijeenbrengen van grondstoffen voor de samenstelling van een „*Paepen-liedt-boeck*".

Met de 17de eeuw kwam weer een gunstiger tijdperk aan voor onze lyriek, gelijk spreker nog in vluchtige trekken aanwees.

Opvallend is ook weer in dat tijdperk de overeenkomst tusschen lied en schilderkunst; dezelfde vroolijke boeren-tafereeltjes, welke men op de schilderijen van Steen en Teniers aantreft, men vindt ze terug in de liedjes van Brederoo, evenals de wakkere schutters van Hals en van der Helst. Van een en ander gaf spr. treffende voorbeelden

Het lezen en beoefenen onzer oude gezangen zal ook den kloeken geest onzer vaderen in ons doen leven, was sprekers besluit.

Van 's Heeren Sterck even boeiende als belangrijke voordracht, konden we hier slechts den zeer verkorten inhoud geven; wij willen hier nog slechts bijvoegen, dat ook de wijze waarop de spreker de oude liederen voordroeg van een waar meesterschap getuigde. De deken vertolkte de gevoelens van de aanwezigen, toen hij den Heer Sterck aller oprechten dank betuigend hem verzekerde, dat de voordracht geheel in den geest van het St. Bernulphus-gilde viel en hem toewenschte, dat hij eenmaal de gelukkige uitgever mocht worden van een *Paepen-liedt-boeck*.

De WelEerw. Heer F. Eppink bood vervolgens aan de bibliotheek van het gilde een exemplaar van zijn onlangs verschenen „*Looft den Heer*" ten geschenke. De deken aanvaardde deze gave met de betuiging van zijn vreugde over de klimmende belangstelling, welke het geestelijk lied van de zijde der gildebroeders ten deel valt. Hij hoopt, dat de EE. HH. Hens en Eppink bij hun edel streven de zoo gewenschte medewerking van geestelijken en leeken zullen vinden.

Ten slotte werd gesproken over de gildereis van dit jaar. Mr. Ant. Smits stelde voor tot doel van den tocht de steden 's Hertogenbosch en Breda te kiezen en werd daarbij krachtig gesteund door het bestuur. Een besluit werd evenwel nog niet genomen.

De zitting werd op de gewone wijze gesloten.

VERGADERING VAN DEN 2den JULI 1890.

Na lezing en goedkeuring van de Notulen der vorige zitting, leest de Secretaris een brief voor van het lid Deken J. J. Graaf, waarin eenige afkeerwekkende proeven voorkomen van reclame-critiek, onlangs door den Deken uit zeker weekblad geknipt.

Vervolgens wordt tot gewoon lid aangenomen de WelEerw. Heer *M. A. van Zanten*, Pastoor te Nes en Zwaluwbuurt.

Aan de orde is het voorstel van het bestuur, betreffende den kunsttocht. Overeenkomstig het reeds in de vorige zitting geopperde denkbeeld worden als doel der reis *'s Hertogenbosch* en *Breda* voorgesteld. De aanwezigen betuigen hunne instemming met het plan. De reis zal plaats hebben den 21 en 22 Juli, het bestuur neemt de voorbereiding en regeling op zich.

Het crediet, in het vorig jaar verleend aan het Bestuur van het Aartsbisschoppelijk Museum (zie verslag 10 Oct 1889) heeft aan dit gelegenheid geboden tot eene hoogst merkwaardige acquisitie. Aangekocht werd *een geëmailleerde abtstaf* van hooge archaeologische en kunst waarde, die door den deken aan de vergaderden werd vertoond. Daaruit nam de deken aanleiding eene even leerzame als boeiende voordracht te houden over *de emailleer-kunst.* Het doel en wezen dier kunst, haar ontwikkeling sedert de oudste tijden, de verschillende procedé's door haar gebezigd, de kenmerken waardoor zich de Duitsche en Fransche emailwerken onderscheiden werden achtereenvolgens besproken; spreker helderde het gezegde op door het vertoonen van kostbare emailwerken uit verschillende tijden en gewesten, welke in het museum berusten. Aangezien de deken zich op een tot hem gericht verzoek bereid verklaarde, zijne opmerkingen om te werken tot een afzonderlijke verhandeling voor het verslag, moge het hier gezegde volstaan.

Het was zeker een zeer gelukkig toeval, dat terstond na deze voordracht de heer *Jan F. M. Sterck* aan de aanwezigen een zeldzaam product der emailleerkunst kon vertoonen, hetwelk aan allen onbekend was. Het bestond in een triptiekje, geheel in zeldzaam schoon *émail peint* uitgevoerd, in verschillende groepjes het leven van den H. Ignatius en de stichting van de Sociëteit van Jezus voorstellend. Dit kostbaar kunstwerkje is in het bezit van den heer F. Hendrichs te Amsterdam. De heer Sterck deelde omtrent herkomst en oorspronkelijke bestemming der triptiek hoogst belangwekkende bijzonderheden mede, welke hij door een voortgezet onderzoek nog hoopte te verrijken. Het was om deze reden, dat hij werd uitgenoodigd aan dit product van emailleerkunst een eigen verhandeling in het Verslag te wijden, aan welk verzoek hij verklaarde gaarne gevolg te zullen geven.

Met deze kunstbeschouwing werd de vergadering gesloten.

VERGADERING VAN 22 JULI 1890, GEHOUDEN TE BREDA.

Als naar gewoonte werd de vergadering met gebed geopend, waarop de deken met een kort woord verslag uitbrengt over het leven van het Gilde in het laatst verloopen jaar. Met opgewektheid constateert de deken den bloei van het S. Bernulphus-Gilde; de vergaderingen werden trouw bezocht met uitzondering alleen van de ééne, welke viel in den tijd van het heerschen der influenza; er werden belangrijke voordrachten gehouden over gewichtige onderwerpen; vele nieuwe leden traden toe; de finantieele toestand is als altijd gunstig.

Volgens den rooster van aftreding der bestuurderen, moesten dit jaar aftreden

de Deken en de Penningmeester. Tot Deken wordt herkozen de WelEerw. Heer *G. W. van Heukelum*, tot Penningmeester gekozen de WelEerw. Heer *L. Fock*. De Deken neemt dankend voor het betoond vertrouwen de keuze aan en blijft voor zijn verder bestuur op de welwillendheid der gildebroeders rekenen.

Daarna worden benoemd: tot eerelid de WelEd. Heer *Jules Helbig* te Luik; tot gewone leden: bij acclamatie de WelEerw. Heer *P. Boermans*, kapelaan 's Heerenberg, met meerderheid van stemmen: de WelEd. Heer *H. van der Geld*, beeldhouwer 's Hertogenbosch.

Dr. Andreas Jansen spoort de leden aan tot het leveren van bijdragen en verhandelingen voor het jaarlijksche verslag. Het is een verblijdend feit, dat de belangstelling in het S. Bernulphusgilde aanmerkelijk is verhoogd, sedert wij begonnen zijn jaarlijks een verslag uit te geven, maar de inhoud van dit verslag is toch wel wat pover, indien hij beperkt blijft tot de notulen van de gehouden zittingen en de beschrijving van den kunsttocht, al wordt deze door platen opgeluisterd. Sommige verhandelingen, welke tot dusverre bij het verslag gevoegd werden, hebben zelfs bij uitheemsche beoefenaars van kunst en oudheidkunde belangstelling gewekt. Al zijn wij niet bij machte, een tijdschrift uit te geven als de *Revue de l'art chrétien* en het *Zeitschrift für christliche kunst*, wij mogen daarom niet rusten. Het verslag biedt eene zeer geschikte gelegenheid om te bewijzen dat wij niet de handen in den schoot leggen. Indien ons verslag jaarlijks wordt verrijkt met slechts twee goede verhandelingen over onderwerpen van christelijke kunst en archaeologie, dan zal het met klimmende belangstelling worden ontvangen niet slechts door de leden maar ook door andere medestanders in het binnen- en buitenland.

De deken betuigt zijn volle instemming met deze bede en wil tevens aan de leden een krachtig middel bieden, om aan haar gevolg te geven. Dit middel bestaat hierin, dat de leden, die daartoe in staat zijn, passende onderwerpen in de vergaderingen van het Gilde ter sprake brengen. In het Aartsbisschoppelijk Museum zijn tal van kunstwerken, welke een opzettelijke en grondige bespreking ten volle waard zijn; voorts biedt o. a. de iconographie nog onuitputtelijken stof, die op onderzoek wacht. Gaarne zal de deken den leden, die zulks wenschen, de noodige litteratuur verschaffen en de gewenschte hulp bieden. Veelal zal het den spreker niet al te moeilijk vallen, zijn in het Gilde gehouden voordracht tot eene verhandeling voor het Verslag uit te werken.

Deze woorden werden met veel bijval opgenomen. Deken J. J. Graaf verklaart terstond, voor een der eerstvolgende verslagen eene verhandeling te kunnen toezeggen over het beeld van den H. Engelmundus te Velzen. Op zijn vraag, of ter illustratie van zijn opstel een reproductie van genoemd beeld zoude kunnen worden vervaardigd en opgenomen, geeft Dr. Jansen een toestemmend antwoord.

Ten slotte komen nog eenige huishoudelijke zaken ter sprake. Zoo wordt op voorstel van Dr. Lunter aan den concierge van het Aartsbisschoppelijk Museum een jaarlijksche gratificatie van *f* 10.— toegelegd, ter vergoeding van de zorgen,

welke de gildevergaderingen hem veroorzaken, en deelt de deken mede, dat van het crediet van 500 gulden, verleend aan het bestuur van het Aartsbisschoppelijk Museum, de helft is gebruikt tot aankoop van den abtstaf, dien hij in de vorige zitting heeft vertoond.

Daarna sloot de deken deze korte maar geanimeerde vergadering en werd de kunsttocht voortgezet in de omstreken van Breda.

VERGADERING VAN 9 OCTOBER 1890.

In deze wel bezochte zitting werden vooreerst tot gewone leden aangenomen de EE. HH.

J. HAANEBRINK	te Rome.
TH. HENDRIKS	„ Rijsenburg.
E. VAN HINSBERG	„ „
H. SCHOLTEN	„ „
H. TERWINDT	„ Everdingen.

Vervolgens brengt de Heer *Zellerhof* namens den penningmeester verslag uit omtrent den finantieelen staat. Op de te Breda gehouden algemeene vergadering was dit wegens bijzondere omstandigheden niet geschied.

De ontvangsten en uitgaven over het jaar 1889 hielden elkander het evenwicht en beliepen *f* 1184.41. De waarde der in cassa aanwezige effecten bedroeg *f* 4537.32[5].

Het woord werd daarop verleend aan den vice-deken, den heer *J. Lindsen*, die een zeer interessante voorlezing hield over *onderaardsche* of *graf-polychromie*.

In het door Joh. Brugman geschreven leven van de H. Lidwina lezen wij: „Den 17 April 1433 werd de H. Lidwina na de hoogmis van Requiem aan de zuidzijde van het koor der parochie-kerk begraven in een gemetseld graf . . . . Op de *muren* van het graf en op de binnenzijde der zerk van rooden steen waren, *naar het gebruik der tijden*, eenige *kruisen geschilderd*."

Door deze woorden, merkte de spreker op, maken wij kennis met een zeer treffende gewoonte onzer voorvaderen, welke in den jongsten tijd door de ontdekking van verschillende graven werd opgehelderd.

Gelijk uit de Catacomben blijkt, pleegden reeds de oudste Christenen de graven hunner geliefden met schilderwerk te versieren. Dit schilderwerk werd aangebracht of wel op de marmeren tafel en de buitenste plavuizen, welke de langwerpige grafnissen — loculi — afsloten, óf wel op de wanden en de zoldering der grafkamers (cubicula) en had naast de vereering der dooden ook de opluistering der gewijde plaatsen ten doel. Geheel anders is het met de schildering, waarvan in de aangehaalde woorden sprake is. Zij is geheel onzichtbaar voor de levenden en uitsluitend gewijd aan de dooden. Vandaar de naam: onderaardsche of graf-schildering.

De techniek welke men volgde, was over 't algemeen deze. De graven of grafkelders werden gemetseld van groote baksteenen, die dan met mortel bepleisterd, werden; in den regel liet men aan de wanden den natuurlijken, vaal grijzen toon

soms echter ontving de steen een vaal blauwen grond, gelijk in het graf te Harlebeeke, dat in 1845 ontdekt werd.

Op den zoo bereiden grond schilderde de kunstenaar zijn onderwerpen; de plaatsen, welke door de afbeeldingen van personen of wapens niet bedekt werden, vulde hij met kruisen, veelal latijnsche, of wel met eenvoudige bloemen en bladeren, somwijlen met beide motieven te gelijk aan. De schildering was in den regel grof en tamelijk zorgeloos; waarschijnlijk was de tijd van den kunstenaar meestal zeer beperkt.

Onder de voorstellingen komen dikwerf de wapenschilden der overledenen voor en dan is er bijna altijd het jaarcijfer van overlijden bijgevoegd of een of andere spreuk op lintrollen. De meeste dier spreuken zijn echter onleesbaar geworden.

In den regel ontmoet men vier hoofdvoorstellingen in één kelder, die op de natte kalk geschilderd zijn. In de graven van lateren oorsprong echter vindt men somwijlen gekleurde houtsnee-prenten op de wanden geplakt, en dan is er gewoonlijk meer afwisseling in de voorstellingen.

Te Middelburg werd in 1747 een beschilderde grafkelder ontdekt van bijzonderen aard. Het is een soort van arcosolium, een kelder met tongewelf overmetseld, waarin het lijk aan de voorzijde werd ingeschoven. De heer G. van den Gheijn, die door zijne schoone uitgave „les Caveaux polychromés en Flandre" de oudheidkundigen aan zich heeft verplicht, leverde in de „annales de la sociéte d'archeologie de Bruxelles". Tom. IV p. 269 vv. een afbeelding en beschrijving van bedoeld graf. De beschildering van dien kelder getuigt van meer zorg dan die der in Vlaanderen ontdekte graven, maar de voorstellingen zijn minder rijk: op de vlakte tegenover de opening in het midden een kruis, dat veel overeenkomst toont met onze kerkwijdingskruisen en omringd wordt door een rand van slingerende lijnen; op de zijwanden bevonden zich twee dusdanige kruisen, die het monogram van de H. Maagd insluiten en door de monogrammen van Christus worden geflankeerd. Twee groote kruis-leliebloemen versieren het gewelf.

In het jaar 1888 werden in het schoone bouwwerk van onzen patroon, S. Bernulfus, in de Sint-Pieters kerk alhier eenige oude graven ontdekt, waarvan er een, oostelijk gelegen van den zuider transeptpijler, geheel gemetseld en beschilderd was naar de wijze van de bovengenoemde Vlaamsche grafkelders.

Op den Oostelijken wand is in dikke zwarte omtrekken de H. Katharina geschilderd, op den zuidelijken de H. Petrus, patroon der collegiale kerk, voor wien een geestelijke geknield ligt, die volgens zijn gewaad een diaken voorstelt. Aan de westzijde was de cement geheel afgebrokkeld en viel er van een beschildering niets meer te ontdekken. Te oordeelen naar de figuren is dit graf uit het laatst der 14de of het begin der 15de eeuw. De open plaatsen rondom de figuren zijn aangevuld met zes-bladerige rose-bloemen, die elk van tien groene bladen voorzien zijn. De bloemen zijn blijkbaar geschabloneerd. De knielende figuur stelt zonder twijfel den overledene zelf voor, die zich onder de bescherming van den H. Petrus stelt als zijnde of zijn patroon of die van de kerk; in geen der in Belgie ontdekte graven

ontmoet men zoodanige voorstelling; daar is de verscheidenheid der voorstellingen niet groot. Het meest komt voor de H. Maagd met het goddelijk kind, zittende op een troon of bank (sedes sapientiae), voorts de groep van de kruisiging somtijds een Heilige en veel muziekmakende en wierookende engelen, doorgaans aangevuld door kruisteekens of rechte en schuine zich kruisende lijnen.

Voor zoo ver de spreker weet, zijn de graven van Middelburg en van Sint Pieter te Utrecht de eenige in Nederland tot dusverre ontdekte; gelijk uit het gezegde blijkt vertegenwoordigen zij ieder een eigenaardig specimen. Wel zijn ook op Zuid-Beveland te Kapelle bij Goes nog graven ontdekt, waarin op de wanden in groene banden met roode oker de namen Cats en Tuyl van Serooskerke geschilderd zijn; maar die behandeling kan ter nauwernood graf- polychromie genoemd worden. Zij zijn ook uit een veel later tijd afkomstig.

Te wenschen ware, dat er meer overblijfselen werden gevonden van eene kunstuiting, waarvan men tot voor korten tijd het bestaan niet vermoedde en die een zoo hoog denkbeeld geeft van de pieteit onzer voorouders jegens hunne dooden. Zoo ongeveer besloot de Heer Lindsen zijne leerzame voordracht, welke hij door eenige goede platen en teekeningen verduidelijkte.

Vervolgens werden door *Dr. Jansen* eenige mededeelingen verstrekt over de *aloude S. Clemenskerk te Steenwijk*, welke hij onlangs had opgenomen ten behoeve van het monumenteele werk van Ch. Rohault de Fleury: *La messe*. Onder *de monuments des Saints mentionnés au Canon* moest ook genoemde kerk voorkomen. De Heer Georges Rohault de Fleury, die het werk van zijn vader voorzet, had hem daarom om eenige inlichtingen omtrent dit eerbiedwaardig bouwwerk verzocht.

De kerk van S. Clemens, voorheen slechts parochie-kerk, maar in 1257 of 1262 met een kapittel van zeven kanunniken begiftigd en in 1295 door bisschop Jan van Zyrik tot collegiale kerk verheven, is thans in Protestantsche handen. Aan den bouw zijn duidelijk de drie perioden te onderscheiden, in welke zij werd voltooid.

De vijf oostelijke travée's en het koor van het noorder zijschip zijn blijkbaar het oudste gedeelte. Zij zijn uit tufsteen gebouwd en vertoonen de eenvoudigste vormen. Het is zeer wel mogelijk, dat wij in dit gedeelte nog een overblijfsel bezitten van de oude parochie-kerk. Het priesterkoor is thans in twee verdiepingen verdeeld; waarvan de onderste diende tot sacristie van de later vergroote kerk. Deze verdeeling van het koor, dat slechts 4,30 M. diep is (binnensmuurs), heeft waarschijnlijk het eigenaardig kruisraam aan de noordzijde doen ontstaan, dat gelijk het thans gezien wordt niet geheel oorspronkelijk is. De oude kerk of beuk werd waarschijnlijk ook naar het westen door eene absis afgesloten; de beer toch, welke staat tusschen het vijfde en het later in baksteen gebouwde zesde travée, heeft een schuinschen stand.

Het middelschip is van jonger oorsprong, gelijk uit de gebezigde bouwvormen en materialen (baksteen) valt op te maken. Het is 46 meters lang, 8.50 breed, en wordt afgesloten door een koor van gelijke breedte; dat 13 M. diep is. Bij den

bouw van het middelschip werd de noorder zijbeuk door aanvoeging van twee travée's tot op 46 meter verlengd Thans dekt een houten tongewelf de imposante hal; dat deze echter vroeger een steenen wulfsel droeg, schijnen de twee meter hooge stompen te bewijzen van twee pilasters, die tegen den voet der twee voorlaatste pijlers staan. Aan de overige pijlers zijn geen pilasters of ribben meer te bespeuren.

Aan de westzijde van het middelschip verheft zich de toren. De eerste verdieping schijnt zeer oud en is uit tufsteen. Volgens een inscriptie werd de toren in 1411 hooger opgetrokken; wellicht werd in dien zelfden tijd het middelschip gebouwd of verbouwd.

Het jongere gedeelte eindelijk vormt de zuider zijbeuk; zij is even breed en lang als het middelschip en vertoont laat-gothische vormen; haar koor is met een sierlijk netgewelf gedekt.

Voor ruim twintig jaren werd de kerk gerestaureerd; of men bij die restauratie met de noodige voorzichtigheid te werk ging, waagt spreker niet te beslissen; hij heeft de kerk in haar vroegeren staat niet gekend.

Het nieuwe lid van het Gilde, de Heer *Van der Geld* van 's Hertogenbosch verplichtte daarna de aanwezigen, door hun photographische reproductie's te toonen van het vleugelaltaar, dat voor eenigen tijd ontdekt werd achter het orgel van de kerk van Cranenburg en door hem werd gerestaureerd. Het is een waar prachtwerk van de kunst der vijftiende eeuw en herinnert levendig aan de altaren, welke de Gildebroeders het vorig jaar te Xanten en Calcar bewonderden.

Het slot der zitting werd ingenomen door eene voordracht van den deken over *de geschiedenis van de ontwikkeling der wierookvaten.* Het was een improvisatie, zooals wij die van den deken gewoon zijn, interessant en leerzaam, maar een kruis voor den verslaggever, die vergeefs tracht al de belangwekkende details te fixeeren, waarmede de spreker door zijn rijke kennis zijn stellingen weet te illustreeren.

Aanleiding tot zijn voordracht bood den deken een merkwaardig wierookvat door pastoor Vroom van Bedum geschonken. Het werd gevonden in een graf van de zeventiende eeuw, wat doet vermoeden, dat het vóór de reformatie in de parochie-kerk van Bedum werd gebruikt en bij de staking van den katholieken eeredienst op zoodanige wijze aan de handen der hervormden werd onttrokken.

Wierookvaten, verzekerde de spreker, waren reeds bekend niet slechts bij de Joden, maar ook bij oud-heidensche volken. Zoo komt op het beeldhouwwerk van het Parthenon te Athene duidelijk als zoodanig erkenbaar een wierookvat voor. In de christelijke kerken werd van den beginne, gelijk uit de oudste liturgieën en de geschriften der heilige Vaders blijkt, bij de viering der heilige geheimen wierook gebrand, hoogst waarschijnlijk in vast staande open bekkens van vrij groote middellijn. Een zoodanig bekken bevindt zich in het museum te Mannheim; het staat op drie pooten en is met het Constantijnsche monogram van Christus versierd. Eerst later kwam men er toe de wierookvaten zoo in te richten, dat zij konden worden gezwaaid; dientenbehoeve werden zij voorzien van kettingen en van een

deksel, waarin talrijke gaten werden geboord, bestemd om den rook door te laten. Gelijk uit oude afbeeldingen blijkt, hadden deze wierookvaten den vorm van een kogel. In de 11de eeuw begon men dien kogelvorm door kleine architektonische versieringen te breken. Een specimen van dien aard, dat de Deken vertoonde, is afkomstig van een klooster uit de provincie Groningen; het heeft reeds kettingen en handvat; de kettingen zijn verbonden aan drie door de zijden van het wierookvat loopende stangen waarop het staan kon. Zulke wierookvaten vindt men nog dikwerf in Denemarken. 't Lag voor de hand, dat men allengs deze stangen verving door een vasten voet.

In het vervolg der tijden heeft geen kerkelijk utensiel meer dan het wierookvat gedeeld in de wisseling der vormen; het wordt als een wedstrijd tusschen goud- en kopersmid, geelgieter en architekt. Gedurende de heerschappij van den Romaanschen stijl bleef het wierookvat, hoe rijk ook versierd, een doelmatigen vorm en doelmatige afmetingen behouden. Wel het schoonste ons bekende exemplaar uit dien tijd is het wierookvat van het einde der 13de eeuw, dat tot den schat van den dom van Trier behoort. Het heeft den vorm van een grieksch kruis, welks armen eindigen in een absis. Salomon, omringd door veertien leeuwen, vormt de bekroning van het deksel; lager, tegen de vier torentjes ziet men Abel met een lam, Melchisedech met het brood en den kelk, Abraham met Isaac en Isaac Jacob zegenend. Tegen het bekken zelf zijn aangebracht: Aaron met het wierookvat, Moses met den staf, Isaias en Jeremias ieder met een boek.

Gedurende de 13de eeuw bleef de vorm der wierookvaten over 't algemeen dezelfde als in de voorafgaande. Dat leeren ons niet slechts de weinige exemplaren, die wij uit dien tijd nog bezitten — zooals het prachtige wierookvat, behoorende tot de collectie Beuvignat te Lille, op welks deksel een engel zit, omringd door Ananias, Azarias en Misaël — maar tevens de talrijke beeldhouwwerken en miniaturen dier dagen, waarop niet zelden wierookende engelen en klerken voorkomen. Maar in de 14de en 15de eeuw veranderen de wierookvaten ten éénenmale van gedaante. De bekkens vertoonen slechts zelden meer den vorm van een halven bol, maar worden meestal saamgesteld uit verschillende gebogen figuren en vlakken. De deksels worden steeds rijziger en groeien op tot torens met dak en daken, rijk versneden vensters, beren, waterspuwers enz. Zeker verdienen constructie en uitvoering van menige dier wierookvaten hooge bewondering, maar navolging niet altijd. Zij beantwoorden soms weinig aan het gestelde doel. Het wierookvat mag niet te groot worden, opdat men het met de vereischte gratie kunne zwaaien. Spreker acht het daarom voor hen, die een praktisch en tevens sierlijk wierookvat wenschen, geraden tot voorbeeld wierookvaten te kiezen als die van Edam, Arnhem, Trier, Emmerich, Eltenberg, Ardenne (Namur) en soortgelijke.

De vergadering betuigde den spreker door luid applaus haar dankbaarheid voor de leerzame voordracht en besloot met het gebruikelijk gebed hare werkzaamheden.

MEDEDEELINGEN

OVER EEN

geëmailleerd triptychon uit de eerste jaren der XVIIe eeuw,

VOORSTELLENDE HET LEVEN VAN DEN

H. IGNATIUS VAN LOYOLA, S.J.,

DOOR

JAN F. M. STERCK.

Hoe weinig belangstelling er ook aan den dag werd gelegd, nog geen 30 of 40 jaar geleden, voor kunstwerken uit vroeger eeuwen en hoe veel van waarde daardoor verloren zij gegaan; men treft bij sommige der eerste katholieke familiën toch nog menig voorwerp aan, dat uit piëteit of kunstzin bewaard is gebleven en nog even hoog in eere wordt gehouden als onze voorvaderen dat plachten te doen, toen kunst nog handwerk was en geen fabriekswerk dreigde te worden.

Niet weinig vond ik mij in deze overtuiging versterkt, toen ik voor eenigen tijd bij mijn geachten vriend en stadgenoot den Heer J. F. Hendriehs een fraai geëmailleerd triptychon zag, dat mijn belangstelling bijzonder gaande maakte en meer en meer deed stijgen, toen het mij, door vergelijking en onderzoek mocht gelukken over het kunstwerk eenige bijzonderheden aan het licht te brengen, die het, behalve zijn kunstwaarde, nog een historisch, ja een geestelijk belang verleenen.

De triptiek, waarvan een afbeelding op ware grootte hierbij is gevoegd, vertoont een dier voortbrengselen van de fransche émailleerkunst, zooals die nog in de XVIe

eeuw en later, vooral te Limoges is beoefend geworden, en waarvan nog vele kunstwerken, alhoewel zeer verschillend van techniek en schoonheid, blijk geven. De twee deurtjes zijn door een ebbenhouten omlijsting met scharnieren, aan het middenstuk verbonden, dat aan de achterzijde door een eikenhouten paneeltje bedekt is, gevat in een rand van eschdoorn-hout, waarvan ook de keerzijde der zijstukjes is vervaardigd. Het geheel is ongeschonden bewaard en geeft te aanschouwen vijf tafereelen uit het leven van den stichter der Sociëteit van Jesus, den H. Ignatius van Loyola, bewerkt in de schitterendste kleuren. De eikenhouten rugbedekking van het middenstuk is voorzien van een opschrift in de latijnsche taal van 20 regels, die ongelukkig op de voorste helft zoodanig zijn uitgewischt dat zij nagenoeg onleesbaar zijn en hun zin slechts met moeite opgemaakt kan worden. Zoowel de voorstellingen van het émail als de beteekenis van het opschrift maken het niet slechts mogelijk om de periode der vervaardiging bij benadering aan te wijzen, maar de eerste geven gelegenheid om den kunstenaar te leeren kennen, naar wiens teekening en gravuren de émailleur gewerkt heeft en het laatste doet ons een blik slaan op de waarde welke door den Paus en hooge geestelijke dignitarissen kort na de vervaardiging aan den triptiek is verleend.

In de aangegeven orde wensch ik émail een opschrift in verband met elkander te behandelen. Vooraf zij nog vermeld dat het kunststuk bewaard wordt in een bordpapieren koker ter grootte van de omlijsting en langwerpig vierkant van vorm, waarop, aan de smalle buitenzijde op het zwarte papier waarmede hij beplakt is, in gouden letters gedrukt staat: VITA S. JGN. FUND.* S. J.* ANNO 1600. (Hieronder een boekbindersstempeltje waarop een doek met kelk, bisschopsstaf en kruis). Onderaan: R. A. S. 1824, dat is *Renovatum Anno Salutis* 1824. Dit laatste kan slechts op den koker betrekking hebben, daar de omlijsting niet den schijn heeft in dien tijd *vernieuwd* te zijn, doch hoogstens kan zijn opgeknapt. Dit is voor den triptiek evenwel van minder belang.

De tafereelen uit het leven van den H. Ignatius zijn de volgende:

Het linksche deurtje boven: 1). De H. Petrus verschijnt aan Ignatius die gewond te bed ligt, na het innemen van Pampelune, den 20 Mei 1521.[1] Op den voorgrond een paar zitbankjes en een spelend hondje. Voor het bed staat een waterkan en een schotel op een kastje. Het onderschrift geeft te lezen: „IGNATIVS A St° PETRO SANATVR." Zijn genezing volgde 28 Juni.

2). Het tafereel daaronder, op hetzelfde deurtje, van het bovenstaande door een engelenkopje met vleugels gescheiden, draagt tot onderschrift: „EIDEM IN MONTE SERATO ARMA SVPED." (i. e. suspendit,) en geeft dan ook de voorstelling van den Heilige, die zijne wapenen ophangt in het heiligdom van O. L. Vrouw van Montserrat in Catalonië, en zijn kleed aan een bedelaar wegschenkt. Men vindt bij

---

[1]) Vglk. voor de bijzonderheden: *Clair*, Vie de St. Ignace bl. 22; v. Nieuwenhoff *Leven van den H. Ignatius*, Dl. I. bl. 29.

P. Clair[1]) deze gebeurtenis uitvoerig beschreven; evenals bij P. van Nieuwenhoff[2]) die haar ook stelt op den vooravond van Maria Boodschap (24 Maart) van het jaar 1522.

Ook het andere vleugeldeurtje bevat twee voorstellingen, door een dergelijk engelenkopje van een gescheiden. Boven: De verschijning van O. H. Jesus Christus aan den Heilige in de kapel van *la Storta*, aangeduid door het opschrift: „IGNATIO D. IESVS APPARET." Uit Christus' mond kronkelt een banderol, waarop, „EGO V. R. P. ERO" dat is: *ego vobis Romae propitius ero.* P. Clair plaatst deze verschijning in November 1537. [3]) Zie bij Pater van Nieuwenhoff, Dl. I. bl. 282. t. a. p.

Daaronder is de bekrachtiging van de instelling der Sociëteit door Paus Paulus III den 27 September 1540, voorgesteld en aangeduid door de inscriptie: „SOCIETAT. IESU RELIGIO APPROBATUR." Op het document, dat de Paus overgeeft, staat: BULLA. Vergelijk bij P. van Nieuwenhoff, I. bl. 365.

Het geheele middenvak eindelijk wordt ingenomen door het tafereel, dat de verschijning van de H. Drievuldigheid aan Ignatius, weergeeft, terwijl deze voor een altaar in het gebed verzonken ligt. Het randschrift daarom luidt als volgt:

B. IGNATIUS LOYOLA NATUS MUNDO * AN. DO. M. ID. XCI. XPO. [lees: Natus Christo] MDXXI. ÆT.XXX* FUNDAVIT SOCEM. JESU M. D. XXXIX. III SEPT.* OBIIT MD. L. IX. ULT. JUL. AET. LXV.*

Opvallend is het, dat als jaar van overlijden 1559 wordt aangegeven, terwijl het in 1556 plaats vond; dat dit een fout van den teekenaar is, blijkt echter uit de aanduiding van den leeftijd als 65 jaar, wat 1556 als sterfjaar aangeeft, daar Ignatius in 1491 geboren is. Behalve deze opschiften is elk der drie gedeelten gemerkt met de letters I. R., waarover straks meer.

Door de nevengaande afbeelding is een nadere beschrijving der voorstellingen overbodig, terwijl het bovendien toch niet mogelijk zoude zijn om de heerlijke kleurschakeering van het émail-werk in woorden weer te geven.

Van meer belang acht ik het om mede te deelen, wat de vergelijking van eenige der voorstellingen met oude gravures mij geleerd heeft.

Het onderwerp van den triptiek liet geen twijfel over omtrent den kring waarin het kunststuk ontstaan is; het moet voor of door een der leden van de in 1540 gegrondveste Sociëteit van Jesus aan den kunstenaar ter vervaardiging zijn opgedragen En deze was de reden waarom ik een onderzoek instelde naar de vele devotieprentjes, welke door de zorgen der Paters reeds op de helft der 16e eeuw onder de vromen verspreid werden Wellicht kon daartusschen wel het oorspronkelijke voorbeeld gevonden worden waarnaar de émailleur zijn kunstwerk ontworpen heeft

---

[1]) t. a p. bl. 37.

[2]) t. a. p. bl. 42 volg.

[3]) t. a. p. bl. 214 en 434.

AN DO II ID XCI XPO MD XXI ÆT XXX
FUNDAVIT SOCIETATEM JESU MD XXXIX HIERE
OBIIT MDLIX VIXIT LVI ÆT LXV
IGNATIVS LOYOLA NATVS MVNDO
IHS

Onder de vele teekenaars en plaatsnijders die hun teekenstift of graveernaald ten dienste der Jezuiëten, gedurende de eerste opkomst der Orde, gebruikt hebben, treden de gebroeders Wiericx het meest op den voorgrond.

Hun verbazende vruchtbaarheid in de kunst werd niet weinig aangekweekt door den invloed der Paters, die in de godsdienstige afbeeldselen een krachtig wapen vonden bij hun volhardenden strijd tegen de dwalingen der nieuwgezinden. Bij duizenden telt men ze onder het werk der Wiericxen die fraaie portretten van de H.H. Ignatius, Franciscus Xaverius en anderen, die keurige fijne devotie-prentjes vol geest en symbolieken zin, die in zoo natuurlijken en voor het volk bevattelijken vorm, de heiligste waarheden afbeelden; al valt het niet te ontkennen dat ook wel somwijlen de mystiek der teekenaars al te veel geest wil omvatten en in raadselen overgaat.

Om eenigermate aan te duiden hoeveel de gebroeders Wiericx voor de Jezuiëten, vooral te Antwerpen gewerkt hebben, behoef ik er slechts op te wijzen, dat een der volledigste verzamelingen van hun graveer-werk, die welke op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel aanwezig is, geheel afkomstig is uit het Huis der Sociëteit dat te Antwerpen tijdens het leven dezer graveurs bestond Men kan dit vermeld vinden in Alvin's monographie over deze kunstenaars, bl. XXVIII.

Deze collectie bevat natuurlijk hoofdzakelijk slechts *afdrukken* der koperen platen welke de gebroeders gesneden hebben; ik acht het evenwel van belang om hier tevens aan te wijzen waar zich een groot deel dier oorspronkelijke koperen platen bevindt, welke naar alle waarschijnlijkheid uit dezelfde Antwerpsche Jezuiëten-statie afkomstig zijn. Onlangs mocht de AMSTELKRING alhier, wiens museum, van kerkelijke, bijzonder Amsterdamsche kunst en oudheid, ondanks de geringe medewerking, toch steeds in omvang en belangrijkheid wint, — onlangs mocht deze verzameling een niet genoeg te waardeeren blijk van belangstelling erlangen van de Eerw. P.P. Augustijnen, die met de meeste bereidwilligheid een aantal oude koper-platen aan den Amstelkring in bruikleen afstonden, welke mij bleken allen door de Wiericxen eigenhandig gesneden te zijn.

Bij een aandachtige beschouwing dier platen kwam ik tot de overtuiging dat vele afdrukken welke Alvin vermeldt als te zijn verschillende staten der gravure, in werkelijkheid *niet op één plaat* gedrukt zijn, doch dat de Wiericxen herhaaldelijk dezelfde gravure twee, driemalen op *verschillende platen* uitvoerden, waarschijnlijk om den spoed bij het afdrukken te bevorderen. Een grootere uitweiding over dit feit, zoude mij hier te ver van mijn onderwerp afvoeren. Elders zal ik een opgave van de aanwezige platen bewerken, en tevens de dubbel gegraveerden daaronder vermelden.

Meerdere, en voor dit onderwerp gewenschte bijzonderheden dan Alvin verstrekt over de verhouding van deze werkzame kunstenaars tot de Paters, zijn in de archieven van het Museum Plantijn voorhanden en voor ettelijke jaren uitgegeven door Max Rooses, den conservator van die schatkamer.

Uit de mededeelingen door hem verstrekt in *de Kunstbode* [1]) 1881, 3e Jg. bl. 158, blijkt het juiste tijdstip waarop de Wiericxen voor het eerst met de Paters Jezuiëten in aanraking kwamen. Het was door tusschenkomst van den „aartsprinter" Chr. Plantijn dat de broeders kunstenaars, die het niet te breed hadden, aan werk en de Paters aan hun fraaie godsdienstige plaatwerken kwamen.

In 1593 verscheen te Antwerpen het heerlijke boek van Natalis: „*Evangelicae historiae imagines*", en reeds in 1585 was Plantijn, nadat de eerwaarde Paters te Rome hem dit verzocht hadden, aan het zoeken naar geschikte plaatsnijders voor de vervaardiging van dit voorname boekwerk. Wel werkte Johannes Wiericx reeds sedert 1569, en Hieronymus van 1570 voor Plantijn, doch hun leven was zoo liederlijk [2]) dat hij deze kunstenaars voor Natalis' werk niet geschikt achtte. Eindelijk, na vergeefsche aanzoeken bij Galle, Sadeler en Goltzius, draagt hij toch aan de Wiericxen de *Imagines*, voor rekening der Jezuiëten op. Ook Jan en Adriaan Collaert en Karel de Mallery werkten er aan mede.

De Zuid-Nederlander Jezuiet Hieronymus Natalis bedacht het plan van dit werk tijdens zijn verblijf te Rome, en droeg aldaar aan den schilder Bernardo Passaro de teekeningen op. Natalis zorgde vervolgens dat de platen in zijn vaderland gesneden werden door Plantijn's bemiddeling.

Ik heb deze bijzonderheden hier eenigszins uitvoerig weergegeven, omdat daaruit blijkt, hoe de kennismaking tusschen deze plaatsnijders en de Paters werd aangeknoopt, die later zoovele kunstwerken zou doen voortbrengen en ook met den hier behandelden triptiek in nauw verband staat.

Toen de H. Ignatius den 31 Juli 1556 overleden was, volgde drie en-vijftig jaar daarna in 1609 de zaligverklaring van dien grooten stichter der Sociëteit van Jesus, door Paulus V. Het ligt voor de hand, dat omstreeks dit laatste jaar vooral tal van portretten van den zaligverklaarde en vele tafereelen uit zijn leven voor de geloovigen vervaardigd zijn geworden. Dat de Jezuiëten op de eerste plaats de Wiericxen er mede belastten valt, na de voorafgaande mededeelingen, ook te begrijpen. Hieronymus Wiericx, die in 1553 geboren was, heeft, waarschijnlijk ook voor de Paters, een reeks prentjes gegraveerd van 13 stuks welke eenige voorname feiten uit het leven van Ignatius voorstellen en den titel dragen: VITA B[eati] P[atris] IGNATII *de Loyola* FUNDATORIS *societatis* JESU. *Hieronymus Wierx invenit, incidit et excudit. Cum Gratia et privilegio Piermans.* [3])

Deze prentjes zijn geteekend en gesneden vóór de heiligverklaring van den

---

[1]) Vglk. *Rooses, Les frères Wiericx à l' Imprimerie Plantinienne.*

[2]) Hieronymus ontweek in 1579, wegens doodslag op eene vrouw, naar Delft. (Zie PINCHART, *Archives des Arts*, etc. II. 2.)

[3]) Zie Alvin bl. 142. No. 787. Piermans is de adj.-secretaris van Albertus en Isabella, wiens naam vooral in het begin der 17e eeuw onder het privilegie op Wiericx' werken voorkomt, evenals die van den secretaris de Busschere. (Alvin bl. XXX en bl. 384).

E crurris vulnere grauiter ægrotanti S. Petrus in sua pervigilij nocte apparens sanitatem restituit.

Hieronymus Wierx fecit et excud. Cum Gratia et Priuilegio. Piermans.

In monte Cassinate animam Hozij insigni luce circumfusam, cælumque penetrantem videt.

Hieronymus Wierx fecit et excud. Cum Gratia et Priuilegio. Piermans.

II. PRENTJES VAN HIERONYMUS WIERCX TOT WIJDING B. PATRIS IGNATII

gelukzaligen Ignatius in 1622 en wel: ten eerste omdat deze nog als Beatus Pater vermeld staat, en ten tweede omdat Hieronymus, die ze heeft vervaardigd, in 1619 overleed. Men kan ze tusschen 1609 en 1615 stellen.

De kunstenaar, die den triptiek in émail heeft vervaardigd, welke hiernevens is afgebeeld, heeft ongetwijfeld de prentjes van Wiericx' VITA IGNATII gekend en ze zelfs als model genomen voor sommige tafereeltjes van zijn triptiek. De vergelijking van de hier bijgaande afbeeldingen laat daaromtrent geen twijfel. Hij heeft volkomen nagevolgd de voorstelling van S. Petrus' verschijning (Alvin 788), en heeft zich ook niet geheel kunnen onttrekken aan de navolging der teekening van Wiericx, waar deze den Heilige in gebed heeft voorgesteld (Alvin No. 793; wellicht bleven 794 en 795 ook niet zonder invloed op hem), voor het middenstuk van den triptiek.

In plaats van het visioen der ziel van Hoschius, welke door Wiericx werd voorgesteld (Alvin 793), is de verschijning van de H. Drievuldigheid door den émail-werker voor het middenstuk gekozen. Het merk I. R. kan den naam van den émailleur aangeven; doch ik wijs er op, dat ook Hieronymus Wiericx soms zijn werk met deze letters I[ie]R[onymus] teekende. (Zie Alvin N. 631).

Heb ik door deze bijzonderheden kunnen aanduiden dat de voorstellingen hun ontstaan danken aan Vlaamsche kunst en wel aan de prentjes van Wiericx, die deze waarschijnlijk, na de beatificatie, en met het oog op de aanstaande heiligverklaring van Ignatius gemaakt had; de inscriptie welke zich op de achterzijde van den triptiek bevindt, zooals ik in het begin vermeldde, doet niet minder belangrijke gegevens over de waarde van het kunststuk aan de hand.

Dit opschrift, met inkt op het hout geschreven, laat wel aan duidelijkheid veel te wenschen over. Doordat men blijkbaar getracht heeft het een bewerking te doen ondergaan om de letters op te halen, heeft deze proef juist een tegenovergestelde uitwerking gehad en is de linksche helft nagenoeg geheel uitgevlakt. Toch is het mij gelukt, de woorden in zoo verre te ontcijferen, dat de zin duidelijk is en weinig of niets in het onzekere laat. De belangstellende lezer oordeele.

Imago B[eati] P[atris] Ignatii benedicta est a
Sanctissimo D[omino] Papa Paulo V ad
instantiam Rev^mi Patris Claudy
Aquavivae Praepositi Generalis
Societatis Jesu cum omnibus In
dulgentiis quas sua Sanct^as hacten[u]s
concessit *et premium* Romae Ecclesia[e]
suae hanc idem P[ater] Generalis mittit
Ex^mi D[omini] Pallat[ini] Grac[ia.]
Ex^mus Palatinus *Praefectus opis.* S. Eremi dixerat
quod supra ipsas indulgentias a S. S. Papa con-

cessas huic imagini sunt etiam concessae aliae in illa forma. Quia quicumq[ue] Sacerdos sive saecularis sive regularis, quolibet die celebrabit Missam vel defuncti, coram ista imagine, vel in Festis alicui Sancto, si alicui sancta applicabit, liberat animam e purgatorio per intentionem suam. Iam uti celebrat in Altari Privilegiato pro defunctis. Istae induigentiae durant perpetuis temporibus, cum quibus donata est ips[*a*].

Ik heb de lezing zoo getrouw mogelijk weergegeven. Wat tusschen [ ] staat heb ik aangevuld waar het mij noodig voorkwam; wat onzeker is, staat hier cursief gedrukt.

Niet zoozeer omdat de zin eenige moeielijkheid zou kunnen aanbieden, als wel om aan te geven wat ik meen dat bovenstaand opschrift beteekent, laat ik eene vertaling volgen:

„Deze afbeelding van den Zaligen Vader Ignatius is gewijd door den Allerheiligsten Heer Paus Paulus den Vijfden, op verzoek van den Zeer Eerwaarden Pater Claudius Aquaviva, den Algemeenen Overste der Sociëteit van Jesus, met al de aflaten die Zijne Heiligheid tot nu toe verleend heeft; en dezelfde Pater Generaal zendt deze afbeelding ten geschenke aan zijn Kerk te Rome, door den gunst van den Hoog-Edelen Heer Palatinus.

De Hoog-Edele [Heer] Palatinus, de Overste van het werk van den H. Eremus, had gezegd, dat, behalve deze aflaten welke door den Allerh. Vader verleend waren aan deze afbeelding, er nog bovendien andere verleend waren in dezen vorm. Namelijk dat iedere priester, of seculier of regulier, iederen dag dat hij de Mis leest voor deze afbeelding, hetzij voor een overledene, hetzij hij, op de feestdagen voor eenigen heilige, voor iemand het heilige (offer) opdraagt, — door zijn intentie de ziel (des overledenen) uit het vagevuur zal bevrijden, eveneens als wanneer hij de Mis voor de overledenen op een „Altare Privilegiatum" opdraagt. Deze aflaten, waarmede zij (de afbeelding) is begiftigd, blijven ten eeuwigen dage bestaan."

Ofschoon ik niets ten voor- noch ten nadeele der liturgische of canonieke waarde van dit opschrift wil in het midden brengen, de beslissing hierin gaarne aan meer bevoegden overlatende, komt het mij toch voor, dat de mededeelingen die het bevat het volste vertrouwen verdienen. Ik zal hiervoor eenige bewijzen bijbrengen.

Het handschrift wijst op het italiaansche karakter van het begin der 17e eeuw,

uit welke periode ook de triptiek stamt, zooals, behalve uit de prentjes van Wiericx, tevens blijkt uit den levenstijd der personen die de inscriptie noemt. Wegens de groote onduidelijkheid van het opschrift kon dit niet worden gefacsimileerd. Al moet ik dus den lezer verzoeken mij op mijn woord te gelooven, de inhoud en de vorm van het stuk zullen, naar het mij voorkomt, bovendien een ieder van de authenticiteit der inscriptie kunnen overtuigen. Dat zij *ex officio* op zulk een wijze zoude zijn aangebracht durf ik niet aannemen; doch dat een persoon, die de geestelijke waarde van het kunstwerk kende en haar voor het nageslacht niet verloren wilde doen gaan, de boven medegedeelde woorden op den triptiek heeft geschreven, ligt zoo zeer voor de hand, en geeft zoo weinig reden om aan kwade trouw te denken, dat ofschoon de afwezigheid van documenten die een meer authentiek karakter bezitten wel ongaarne gezien wordt, er toch volstrekt geen reden is om aan bedrog te denken. Deze laatste gedachte wordt daarbij geheel uitgesloten, wanneer men de bijzonderheden welke het opschrift vermeldt nauwkeurig beschouwt.

De tijd der benedictie aan dit kunstwerk geschonken, moet vallen tusschen de jaren 1605 en 1615, omdat Paus PAULUS V, die haar verleende in het eerste tot Paus werd verkoren, en CLAUDIUS AQUAVIVA [1]), (de in 1581 benoemde vijfde Generaal der Jezuiëten) die haar aanvroeg, in het laatste jaar overleed. Ware de zegen, ofschoon door AQUAVIVA aangevraagd, eerst na diens dood verleend, dan zou hij niet, als nog levend vermeld staan in het opschrift.

Deze jaren stemmen wederom volkomen overeen met het feit dat de H. Ignatius op den triptiek, zoowel in het randschrift van het émail, als in het opschrift op de keerzijde, uitdrukkelijk *beatus* wordt genoemd. Dit wijst noodzakelijk op het tijdperk 1609—1622. Het jaar der vervaardiging en der aflaatverleening valt dus ook tusschen 1609 en 1615, in verband met het zooeven medegedeelde.

Nog een andere naam, welke voor de verklaring der inscriptie van veel belang blijkt, is die van den *Eximius Palatinus*, die wellicht den triptiek aan CLAUDIUS AQUAVIVA geschonken had, en in elk geval de bijzonderheden over de verleende aflaten aan den schrijver van het opschrift mondeling heeft medegedeeld. Het valt moeilijk om een *zekere* en *stellige* verklaring van dezen persoon te geven.

Men merke op, dat het woord *Palatinus* hier echter niet als een naam, doch als een titel beschouwd moet worden, welken in de 16e eeuw verschillende kardinalen gevoerd hebben. Vooral werd hij gedragen door den Kardinaal-vice-Cancellarius.

Sedente Paulo P. M. V, werd deze laatste waardigheid bekleed door den

---

1) Hieron. Wiericx is meermalen in aanraking geweest met den Generaal Aquaviva. Niet slechts droeg hij dezen een anderen reeks zeldzaam fraaie prentjes op (die de aanbidding van het kindje Jezus voorstellen) met deze woorden: *Admodum Reverendo in Christo Patri, P. Claudio Aquaviva, praeposito generali Societatis Jesu. Hieronymus Wierx D. D. faciebat.* (Alvin N° 1258); doch bovendien werd hem, na diens overlijden, de vervaardiging opgedragen van het portret des Generaals. (Alvin N° 1857).

kardinaal ALEXANDER PERETTI *de Montalto* (gestorven 1623) [1]), den bloedverwant van Paus Sixtus V, in 1585 met het purper bekleed.

Uit het opschrift blijkt verder dat de bedoelde *Palatinus* in nauw verband staat met de vereering van den H. Eremus. Ongelukkig is juist het woordje, dat vóór den naam van dien heilige staat, zoo goed als onleesbaar; men kan er evengoed *viae* als *ossae* of *opis* (i. e. *operis*) van maken. Dit laatste woord komt mij het meest in overeenstemming met het voorafgaande *Praefectus* voor, om welke reden ik het opneem, doch tevens als onzeker in den tekst heb aangeduid.

De naam Eremus is een italiaansche vorm voor Erasmus (vgl. Ermo, Elmo), waaronder werkelijk een Heilige wordt aangeroepen.

Slaan wij het reuzenwerk der *Acta Sanctorum* bij den naam van *S. Erasmus* op, dan geeft deel XXI blz. 207 in de biographie van dezen heilige te lezen dat Kard. ALEXANDER RIARIUS († 18 Juli 1585), het hoofd van den H. Erasmus aan de Kerk van den H. Jacobus den Meerdere te Bologna schonk, en ook elders relieken van dezen heilige voorhanden zijn.

Ook in de kerk van het „Hospitium Sanctae Mariae in *Campo Santo presso S. Pietro*," waaraan zoovele Nederlanders een zoete herinnering thuisbrengen, werd ongeveer twee eeuwen na de stichting daarvan (in de 14e eeuw) [2]), een altaar gewijd aan den H. Erasmus, in 1578. Opmerkelijk moet het genoemd worden dat in 1614, dus omstreeks den tijd dat onze triptiek gewijd, en zijne aflaten door den kardinaal-Palatinus werden kenbaar gemaakt aan den persoon die de inscriptie stelde; — dat juist in dat jaar aan de kerk van het duitsche hospitium der H. Maagd nabij S. Pieter, een aanzienlijke reliek, een voet van den H. Erasmus, geschonken werd [3]).

Kunnen wij wellicht aannemen, dat kardinaal ALESSANDRO PERETTI *de Montalto*, die toen de waardigheid van *Palatinus* bekleedde, hiervan de milde gever was? Wanneer men in hetzelfde tijdperk niet meer dan één vroom en voornaam personage wil noemen dat den dienst van dien heilige zoo bijzonder heeft bevorderd (een veronderstelling welke niet erg waarschijnlijk is), dan zal men wel op de eerste plaats hier denken mogen aan den kerkvoogd, die tevens zoo levendig belang in den hier afgebeelden triptiek blijkt gesteld te hebben, en daarop in verband met de vereering van S. Eremus genoemd wordt. Ook de Bollandisten vermelden dat in de kerk van S. Maria in Campo Santo relieken van den H. Erasmus vereerd werden, welke evenwel niet meer aanwezig zijn.

Het komt mij voor, dat al deze bijzonderheden min of meer van gewicht zijn, niet slechts om het opschrift te verklaren, maar tevens om de authenticiteit daar-

---

[1]) Zie: CIACONIUS. *Vitae et res gestae Pontificum Romanorum et S. R. E. Cardinalium.* T. IV. C. 147.

[2]) Vglk. Dr. A. DE WAAL, *die Nationalstiftungen des deutschen Volkes in Rom.* In de *Frankf. Zeitgem. Broschüren.*

[3]) Mededeeling van Mgr. de Waal, rector v. h. Hospitium, aan Mgr. Andr. Jansen.

van te bewijzen; te meer daar zij aantoonen dat de H. Erasmus te Rome zeer vereerd werd, en er allicht een *opus Sti Eremi* kan hebben bestaan.

Men verzuime daarbij niet, op te merken, dat Kard. ALEXANDER PERETTI *de Montalto* (indien deze ten minste, waaraan ik niet twijfel, op de inscriptie met *Eximius Palatinus* bedoeld wordt) niet slechts de in het laatste gedeelte vermelde aflaten heeft medegedeeld en daardoor hun echtheid bevestigd; doch ook kennis heeft gedragen van al de „*indulgentiae, quas sua Sanctitas hactenus concessit;*" hetgeen blijkt uit *supra ipsas*, d. i. de Kard. heeft gezegd: *behalve* de bovengenoemden, welke hem dus ook bekend geweest moeten zijn. Uit de vermelding *Eximius Palatinus* zonder meer, kan ook worden afgeleid, dat de inscriptie nog gesteld is tijdens het leven van Kard. PERETTI. Toen immers begreep een ieder wie met *Palatinus* bedoeld werd. Deze bijzonderheid bekrachtigt de echtheid van het opschrift.

Het is zeker te betreuren dat in den zevenden regel van boven, de inscriptie zoo onduidelijk is, dat niet met zekerheid kan worden uitgemaakt of gelezen moet worden „*premium Romae Ecclesia[e] suae*" dan wel „*gremium Romae Ecclesiarum*". ofschoon dit laatste, zonder verdere verandering in den tekst, geen redelijken zin kan opleveren, in verband met het daar volgende.

Was de lezing van dezen zin zeker, dan zou tevens blijken aan welke kerk te Rome de kostbare triptiek behoord heeft Staat er *Ecclesiae suae* dan kan aan geen andere kerk dan de van 1568—1575 gebouwde, beroemde „*Gesù*" gedacht worden, de rijk versierde hoofdkerk der Sociëteit te Rome. In het andere geval kan slechts bedoeld zijn *S. Giovanni in Laterano*, „omnium ecclesiarum urbis et orbis mater et caput."

Hoe dit kostbare stuk naar Nederland is gekomen, heb ik niet kunnen oplossen en zal ook wel een raadsel blijven. Ook de gelukkige eigenaar vermocht mij daaromtrent geen nadere inlichtingen te geven. Slechts dit is zeker, dat de grootvader van den tegenwoordigen bezitter, die in 1834 overleed, den triptiek reeds in eigendom bezat. Meermalen werd het kunststuk in diens huis bezichtigd door den Eerw. Pater FRANCISCUS FOL, destijds overste der zendelingen van de Sociëteit voor Nederland, en pastoor der Krijtberg-kerk te Amsterdam. Deze heeft ook somwijlen den wensch geuit, dat het stuk aan de Sociëteit zou worden geschonken.

Ik maak hiervan melding omdat er met zekerheid uit blijkt dat het kunststuk geenszins door de Jezuiëten in ons land is gebracht of van de Nederlandsche statiën afkomstig is, omdat Pater FOL's wensch dan overbodig ware geweest. Pater FOL kwam in de maand Juli 1814 naar Amsterdam en overleed aldaar den 2en Februari 1849, na zijn statie tot een ongemeen hoogen bloei te hebben bevorderd. [1])

---

[1]) Zie H. J. Allard, *de S. Franciscus Xaveriuskerk*, bl. 135.

De samenvalling der jaartallen doet mij nog één veronderstelling wagen, namelijk, dat de triptiek het eigendom der familie Hendrichs geworden is omstreeks het jaar 1824, dat vermeld staat op den koker waarin hij geborgen wordt, en welke hoogstwaarschijnlijk kort na de verkrijging van het kunstwerk, in Nederland vervaardigd is.

Hieruit zou dan blijken, dat de grootvader des tegenwoordigen eigenaars het stuk 't eerst heeft aangeworven en bezeten, nadat het wellicht hier en daar gezworven had.

Om te besluiten zij hier de geschiedenis des triptieks nog in het kort saamgevat.

Omstreeks het jaar der zaligverklaring van Ignatius in 1609, vervaardigt Hieronymus Wiericx, die reeds meermalen voor de Jezuiëten en bijzonder voor Aquaviva gewerkt had, een reeks prentjes, het leven van dien heilige voorstellende.

Enkele dezer prentjes worden geheel of gedeeltelijk als model gebruikt ter vervaardiging van het fraai geëmailleerde triptychon aan den H. Ignatius gewijd en diens leven voorstellende. Dit kunststuk komt ook in denzelfden tijd gereed, tusschen 1609—15 en wordt door Paus PAULUS V, die den H. Ignatius zalig verklaarde, met bijzondere gunsten en aflaten gezegend, op verzoek van CLAUDIO AQUAVIVA, den vijfden Generaal der Sociëteit. Deze zendt het kunststuk aan een kerk te Rome.

Het is waarschijnlijk Kardinaal ALEXANDER PERETTI, vice-kanselier van Paus PAULUS V, die bijzonder veel belang stelde in dezen triptiek, hem wellicht aan Aquaviva schonk en de buitengewone gunsten, door den Paus er aan verleend, mededeelde aan den onbekenden steller van het opschrift op de keerzijde.

Uit deze eenvoudige gegevens blijkt voldoende dat wij hier voor ons hebben een kunststuk, hetwelk een monument kan worden genoemd uit den tijd, toen het proces der heiligverklaring van Ignatius aanstaande was, en de vereering van dien heilige, na zijn zaligverklaring nog in haar eersten opgang kwam. Een monument, waarin de hoofdpersonen van het proces der zaligverklaring het hoogste belang gesteld blijken te hebben.

Het komt mij voor, dat het slechts weinig moeite kan kosten om te Rome de officiëele documenten op te zoeken en voor den dag te brengen welke met volkomen zekerheid kunnen bevestigen, wat ik hier, soms wel is waar in veronderstelling, doch niet zonder eenige waarschijnlijkheid, meen te hebben aangetoond.

Moge daardoor dit fraaie kunstwerk, dat voor zijn stoffelijke waarde de overtuigendste bewijzen in zich draagt, ook in zijn geestelijke waarde op even zekere gronden hersteld kunnen worden; dan zal het schrijver dezes een innige voldoening zijn, een gering deel tot de vereering van den grooten heiligen Stichter der Sociëteit van Jesus bijgedragen te hebben.

Amsterdam, 31 Juli 1891.

De Kunstreis.

Het Gilde van St. Bernulphus bracht de broeders, die aan den kunsttocht van dit jaar deelnamen, niet naar onbekende oorden, geleidde ze niet naar kunstwerken, welke de meesten hunner nog nooit hadden gezien. Langs de spoorlijn toch, die van Utrecht loopt naar de zuidelijke grenzen van ons Vaderland, stoomden zij allen zeker meer dan éénmaal en het is niet te gelooven, dat zij steeds zouden zijn voorbijgesneld aan de twee hoofdsteden 's Hertogenbosch en Breda. Veeleer mag worden aangenomen, dat de meesten althans de kathedraal van eerstgenoemde stad meer dan eens zijn gaan bewonderen. Toch toonde zich niemand ontevreden over het doel der reis, op voorstel van het bestuur gekozen. Er is toch groot verschil tusschen reizen en reizen, zien en zien. Monumenten van middeleeuwsche kunst als die van 's Hertogenbosch en Breda bezoeken en zien in gezelschap van kunstminnende vrienden, zien onder voorlichting van bevoegde kunst- en geschiedkenners, zien en bewonderen zoo mede, niet als in 't voorbijgaan, maar met oordeel, maar grondig en tot in bijzonderheden, ziedaar een reis- en kunstgenot, dat de alleen reizende toerist steeds zal moeten derven. De verslaggever geeft daarom zeker uiting aan een gevoel, dat alle tochtgenooten bezielde, indien hij aan het bestuur erkentelijkheid betuigt zoowel voor de voorgestelde keuze als voor de voortreffelijke leiding en voorlichting gedurende de reis; mag hij zich echter, mede in naam, indien niet van allen, dan toch van velen, eene aanmerking veroorloven, dan is het deze: dat wij onze eigenlijke taak wat al te vlug hebben afgewerkt. Aan het einde immers van den *eersten* dag hadden wij reeds de twee grootsche monumenten bezichtigd, die het hoofddoel vormden van onze reis: de Sint-Janskerk van 's Hertogenbosch en de oude Sint-Barbara van Breda. Hadden wij ons dien dag tot 's Hertogenbosch bepaald en de Sint-Jan in den namiddag opnieuw bezocht en dan ook beklommen, onze kennis van het monument zoude zeker nog

aanmerkelijk zijn verrijkt, onze bewondering nog hooger zijn gerezen. Bij de punten van het program van den tweeden dag had gevoegelijk de bezichtiging van de Sint Barbara-kerk kunnen worden gevoegd. Het genotvol en leerzaam ritje van den achtermiddag had daarom niet behoeven te vervallen. Maar — ter zake! Wie maakt het steeds allen naar den zin?

Den 21sten Juli dan stapten wij 's morgens kwart na negenen aan het station van 's Hertogenbosch in aanzienlijk getal uit den trein, welkom geheeten door eenige vrienden en gildebroeders uit de stad en omstreken, onder welke wij met veel genoegen de eerbiedwaardige gestalte van den Heer *Banning* opmerkten. Weldra stonden wij voor de kerk van Sint Jan, waar ons de bouwmeester van den dom aan het portaal ontving. Onder geleide van den Heer *Hezenmans* en van den deken van het gilde begonnen wij onze wandeling door en rondom de „costelycke kercke in die eere van Sint Jan, Apostel ende Evangeliste," gelijk de oude kronijkschrijver Albertus Cuperinus haar genoemd heeft.

Met de Sint Victor-kerk van Xanten, die wij in het vorig jaar bezochten, heeft zij een dubbel voorrecht gemeen: haar archief bleef bijna geheel behouden en zij vond, veel vroeger zelfs dan Sint Victor, haar bevoegden geschiedschrijver. Reeds in 1866 toch zond de Heer *J. C. A. Hezenmans*, broeder van den architect, zijn uitnemend werk: *De Sint Jans-kerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis* in het licht. Wie dit boek, dat geheel op de authentieke bescheiden van genoemd archief berust, heeft bestudeerd, en dan onder een geleide als waarin wij ons mochten verheugen, het heiligdom bezoekt, leert en geniet in weinig uren meer dan zelfs in een uitvoeriger verslag dan het onze zou kunnen worden aangeduid. Uit de historie van de Sint Jans-kerk stippen we hier slechts de voornaamste feiten aan en verwijzen den belangstellenden lezer voor uitvoeriger inlichtingen naar 's Heeren Hezenmans leerzame monographie.

De tegenwoordige St. Jan is de derde kerk, welke ter plaatse verrees. Van de oudste, die zeker reeds in 1050 bestond, bleef niets over dan twee verdiepingen van den toren. Ongelukkiger wijze ondergingen zij in onzen tijd eene restauratie, welke van weinig eerbied getuigt voor een zoo belangrijke rest van Romaansche bouwkunst ten onzent. Aansprakelijk voor deze *zoogenaamde* restauratie is echter niet de bouwmeester van den dom, maar de edelachtbare heeren van het stedelijk bestuur. Gelukkig dat hunne macht zich tot den toren bepaalt. Deze blijft evenwel ondanks zijne bepleistering de aandacht der bouwkundigen ten zeerste waard; eenvoudig en zuiver van vorm is hij uit rooden baksteen opgetrokken; een tandwerk van duifsteen lijst beide verdiepingen in. Onder den toren, welks derde verdieping later in gothischen stijl werd opgetrokken, is nog duidelijk de oude narthex erkenbaar; steenen zitbanken loopen langs de muren van de vierkante ruimte, wier smalle vensters gesloten werden, toen men den toren bij den lateren bouw aan weerszijden binnen de kerk trok. Te oordeelen naar haar toren, was de oude kerk niet groot, had lage gewelven en kleine vensters. Geen wonder derhalve dat

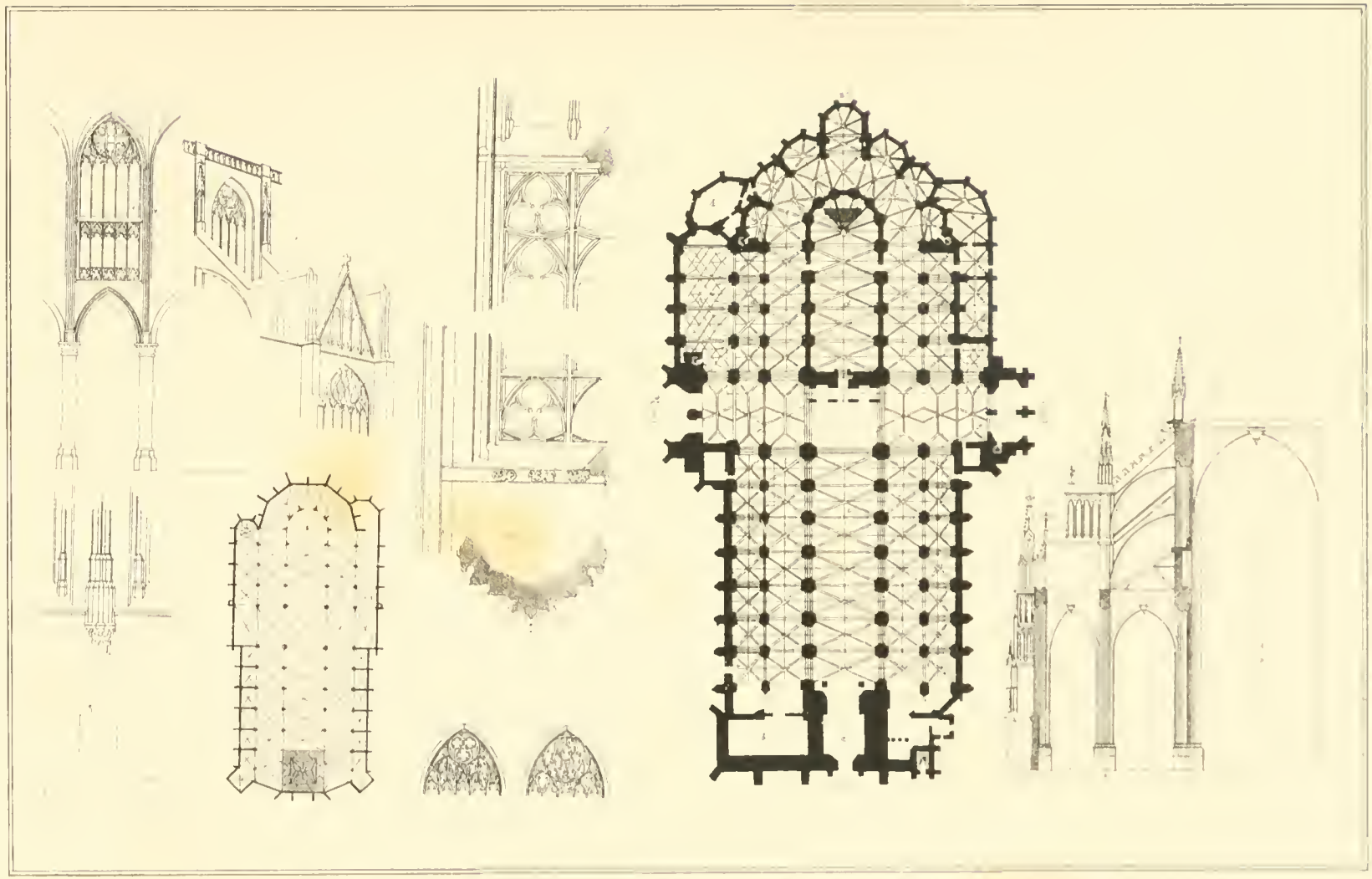

III. DE KATHEDRAAL VAN SINT JAN TE 'S-HERTOGENBOSCH IN HAAR GEHEEL VAN BREDA TOT DE GRENZEN, NOORDELIJKE AANZICHT.

zij weldra te klein werd voor de behoeften der snel aanwassende bevolking. In het midden der dertiende eeuw verkreeg zij daarom een vroeg gothischen aanbouw, welke nog aanwezig is; het is de kapel, die zich naar het Noorden aan den toren aansluit, uit twee gedrukte gewelven bestaat en thans het heiligdom uitmaakt van *de Zoete lieve Vrouwe.*

De tweede kerk, welke de eerste verving, was gelijk de Heer Hezenmans zegt, hare wording schuldig aan de groote godsdienstige herleving der 13de eeuw; in 1280 begonnen ontving zij in 1312 hare bedaking; even lang als de tegenwoordige kerk, maar minder rijzig en hoog en zeker ook minder rijk en volmaakt van vormen moet zij toch een reuzenbouw zijn geweest van overweldigende schoonheid; anders hadde de dichtende volksgeest de geschiedenis van haar oorsprong niet met soortgelijke legenden omsponnen als zich aan de wording van andere reuzenwerken der middeleeuwsche kerkbouwkunst vastknoopen. Tot zelfstandige parochiekerk verheven verkreeg zij in 1366 een nog grooter beteekenis, toen zij met een kapittel van dertig kanunniken werd begiftigd. Niet lang te voren had eene andere gebeurtenis plaats gehad van groot gewicht voor kerk zoowel als stad. In 1317 toch kwam de later zoo beroemde broederschap tot stand „tot de eere Gods en die der gezegende Moeder zijns Zoons." Klein en nederig begonnen besteeg zij allengs een hoogen trap van luister, zoodat vorsten en bisschoppen het zich tot eere rekenden onder haar te worden aangenomen. Sedert hare stichting had de Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap in de kerk haar eigen koor of kapel; zoo op het innigst met haar verbonden zoude zij, groot en machtig geworden niet weinig bijdragen tot den roem en den luister zoowel van haar als van hare opvolgster, de derde kerk. Nog een derde feit werkte daartoe mede: de steeds klimmende vereering van het beeld der Zoete Lieve Vrouwe, dat in 1380 uit de bouwloods in de kerk kwam en in het volgend jaar door tal van mirakels begon te worden verheerlijkt.

Nog was men bezig de St. Jans-kerk met den grootst mogelijken luister te bekleeden, toen zij in 1410 veel schade leed door den bliksem en negen jaren later met de halve stad een prooi werd der vernielende vlammen. Wel werd zij niet geheel in de asch gelegd, maar toch in zoodanigen toestand gebracht, dat zij door een nieuwe moest worden vervangen. Wat nu geschiedde vervult ons met diepen eerbied voor het geloof en den geestkracht onzer vaderen. Onmiddellijk na den brand, die de helft der burgerij verarmd, wellicht tot den bedelstaf had gebracht, besloot men een nieuwe kerk te bouwen, die zoude kunnen wedijveren met de meest beroemde en heerlijke kathedralen, welke de christenwereld kende. Men sloeg terstond de handen aan het werk en nog geen eeuw later was de tegenwoordige Sint Jan voltooid en grootendeels ook reeds op zijn rijkst gemeubeld en versierd.

Op hare bouwgeschiedenis komen wij straks bij hare beschrijving terug en vermelden hier eerst in 't kort hare verdere, voor het meerendeel zeer droevige

lotgevallen. De verbazende scheppingskracht toch, welke de Bosschenaren in hun St. Jans-kerk betoonden tot en over het midden zelfs der zestiende eeuw, werd helaas in hetzelfde kunstgewrocht maar al te plotseling afgewisseld door de vandaalsche verdelgingswoede der beeldstormers en predikanten.

In 1562 nam de eerste bisschop van 's Hertogenbosch, Franciscus Sonnius van de St. Jan als kathedrale kerk bezit; pas voltooid en nauwelijks getooid prijkte zij in haar vollen luister, en zeker mochten zich zelfs de meeste oude bisdommen niet op zulk een heerlijke domkerk beroemen; de vreugde was intusschen van korten duur. Vier jaren later, in Augustus en October 1566 maakten de beeldstormers de St. Jans-kerk tot het tooneel eener onbeschrijfelijke verwoesting. Toen de bisschop, die na den tweeden storm gevlucht was, in het volgend jaar naar zijn zetelstad kon terugkeeren, schreef hij bij het zien van hetgeen de Vandalen van zijn hoofdkerk hadden overgelaten, met gebroken hart aan zijn vriend Viglius: Nec puto Turcas potuisse plus devastationis et profanationis perpetrasse in locis Deo sacris quam ab istis perfidissimis sectariis perpetratum hic cernitur." [1])

Met voorbeeldigen ijver begon men onmiddellijk de geleden schade te herstellen; en het is opmerkelijk hoe men bij die herstellingen het inwendige van het koor en de doopvont zoo goed mogelijk tegen een nieuwen aanval trachtte te beveiligen. Maar nieuwe rampen zouden weldra de stad en haar heiligdom treffen. Op St. Jacobsdag van het jaar 1584 sloeg de bliksen in den houten toren, die van 1523 tot 1529 door Jan Poppel gebouwd, zich op het kruis der kerk vier honderd en vijftig voet boven den beganen grond verhief. Weldra stond de reus geheel in vuur; met ontzettend geraas stortten eerst het beeld van den patroon, later de groote klok door zolderingen en steenwerk heen naar beneden voor het oksaal, een berg van houtwerk volgde en vormde midden in de kerk een brandstapel, welks vuur het oksaal en de nabij staande altaren verslond of beschadigde en in geheel de kerk groote verwoestingen aanrichtte. Eindelijk viel de toren zelf, kwam neder op het Zuider transept en verpletterde een gedeelte der gewelven. Niet te berekenen is de schade, welke de kerk door dezen brand leed, nog heden zijn de sporen daarvan zichtbaar; maar niet genoeg te waardeeren zijn tevens de wedijver en offervaardigheid, waarmede regeering en burgerij het werk der herstelling aanvatten en doorzetten. Men liet zich daarbij niet weerhouden door de duurzame ongunst der tijden, zelfs niet ontmoedigen door een tweemalig beleg der stad in 1601 en 1608, ook al werd de St. Jan bij het tweede beleg door prins Maurits zoo hevig beschoten, dat hare steenen neerkwamen in het legerkamp van aartshertog Albert, die tot redding der stad aan hare andere zijde zijne tenten had geplant. Toen met het twaalfjarig bestand een duurzame vrede scheen te zullen

---

[1]) „Geen Turken zelfs zouden grooter verwoestingen hebben kunnen aanrichten, grooter heiligschennis hebben kunnen plegen dan wij hier door de goddelooze sectarissen zien bewerkstelligd. Aangehaald door Hezenmans p. 239.

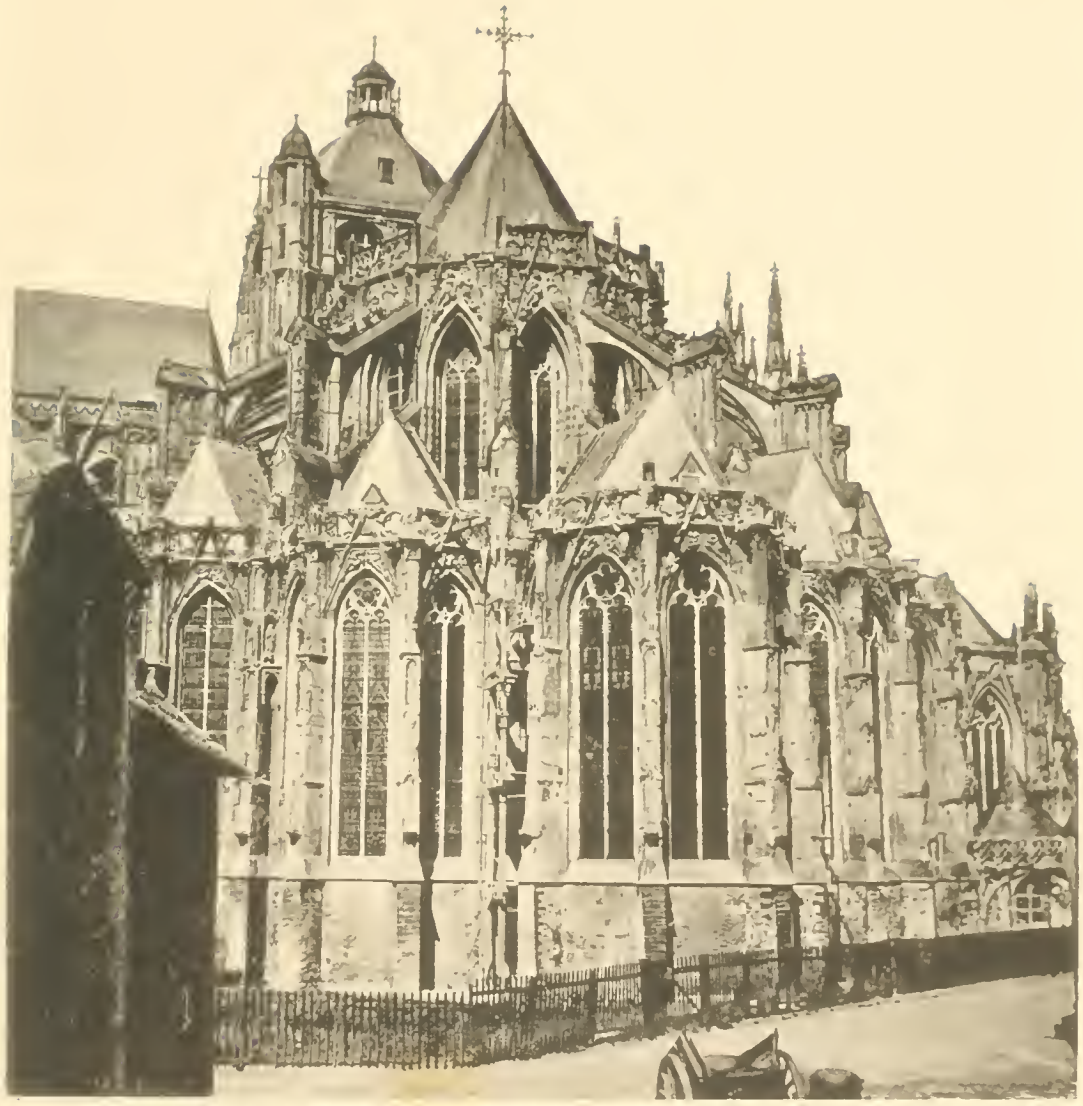

IV.

aanbreken, legden de Bosschenaren voor de restaureering en meubileering van hun deerlijk gehavende domkerk een geestdrift en volharding aan den dag, die aan de beste jaren der middeleeuwen herinnert. Om te zwijgen van de herstellingen aan het eigenlijk bouwwerk, die in dit tijdperk werden uitgevoerd, wijzen wij slechts op hetgeen voor de nieuwe stoffeering der kerk werd gedaan. In 1610 begon men met den aanleg van het kostbare oksaal, dat helaas nog in onzen tijd uit den dom is verhuisd naar een museum aan de overzijde van het kanaal, in 1614 met het niet minder kostbaar kunstjuweel, het ivoren sacramentarium of „sacramentshuysken", welks verdelging later aan Voetius en consorten zooveel slapelooze nachten zoude kosten; tusschen 1617 en 1620 werd het nieuwe hoogaltaar met zijn reusachtigen achterbouw opgetrokken, die meer getuigt van de offervaardigheid der stichters dan van hun kunstgevoel, daar hij de edele en schoone lijnen van het koor aan het oog onttrekt; in 1618 maakte men een aanvang met het geweldig en in zijn tijd hoog geroemd orgel, dat eerst in 1635 voltooid zich niet veel beter dan het hoogaltaar voegt in de architektonische lijnen der kerk; in hetzelfde tijdperk valt ook de plaatsing van den predikstoel, terecht geroemd als een kostbaar en edel product van de vroege Renaissance. Voorwaar een zoo groote ijver, een zoo roerende geestdrift voor den luister van 's Heeren woning bij eene bevolking, die door zoo zware rampen werd geteisterd, dwingt tot eerbied en bewondering en verdiende met een schitterenden uitslag te worden bekroond. Toch bleek het spoedig, dat men een Danaïden-werk had verricht. In 1629 sloeg Frederik Hendrik het beleg voor de stad en nu eerst kwamen voor haar en haar kunstgewrocht de allerdroevigste dagen. Mocht Vondel weldra in zijn bekenden zegezang zingen:

„O Boschmaegd reken tot uw vordel
Dat met zoo rijken legergordel
Uw vrijer uwe lenden nijpt,"

de Bosschenaars hebben van dat voordeel al zeer weinig bespeurd. Voor hunne St. Jans-kerk, de vrucht van zooveel inspanning en offervaardigheid, hun trots en hun vreugde, brak met het beleg het allerdroevigste tijdperk aan; door de kanonkogels zoodanig gehavend, dat het puin aan 's Prinsen predikant de intree belette, ging zij over in de handen der nieuwgezinden, en het behoeft niet te worden gezegd, wat die handen van haar maakten. Gelukkig, dat de cyclopische hechtheid van den bouw weerstand bood zoowel aan de vernielzucht der eerste predikanten als aan de verwaarloozing, aan welke een minder dweepziek geslacht haar later overliet, gelukkig ook, dat, toen ten tijde van Joh. Hendrik van Heurn ook bij de Protestanten de belangstelling voor den wonderbouw herleefde, de middelen ontbraken voor eene restauratie, die toen zeer zeker geen gelukkige zoude zijn geweest. Zoo herkregen de Katholieken, toen een keizerlijk decreet van 1810 eindelijk recht liet wedervaren aan hun aanspraak op het aloude heiligdom, hunne

geliefde St. Jans-kerk wel is waar in een zeer droeven staat terug; zij was beroofd van bijna al de kunstwerken en meubels, die voorheen daar prijkten in wonderbare harmonie met den heerlijken bouw, ontdaan van alles wat aan de vereering der Heiligen herinnerde; hare voorheen in gloeiende kleuren stralende vensters waren verbrijzeld, hare muurbeschilderingen vernietigd, of met een kalklaag bedekt, hare uitwendige uitrusting geknot en weggemaaid; zij was als een reusachtige eeuwenoude eik, dien wintervorst en winterstormen niet slechts van takken en blaren, maar schijnbaar tevens van alle levenskracht beroofden. Toch is de stam nog hecht en sterk en rijk aan verborgen leven, dat op den eersten lentetocht ontwaakt en in nieuwe takken, nieuwe knoppen en bladeren als van een onvergankelijke jeugd getuigt. Als de volheid van den zomer is gekomen, prijkt de oude reus en koning van het woud weer in de volheid zijner voormalige schoonheid; wie herkent in hem den kalen stam van voor weinige maanden? Voor de Sint Jans-kerk van 's Hertogenbosch is met haar terugkeer tot hare wettige bezitters de nieuwe lente gekomen; onder den ademtocht dier lente begon zij, gelijk haar geschiedschrijver zegt, te herbloeien in haar eigen schoonheid en het organische leven van den gehavenden stam blijkt genoeg stuwende en vormende kracht te bezitten om haar voormaligen tooi weer in volle weelde te doen ontluiken.

Trachten wij nu althans eenige dier indrukken weer te geven, welke de bouw op ons maakte.

Na een kort bezoek aan het bovengenoemde heiligdom der Zoete Lieve Vrouwe betraden wij de Westzijde van de middelbeuk. Van hier uit overziet men met één blik het bij al zijn rijkdom van ontwikkeling klare plan van den dom, dat den opgetogen bezoeker bij zijn rondgang met steeds klimmende bewondering vervult. De grondvorm der St. Jans-kerk is een Latijnsch kruis. Van de vier machtige hoofdpijlers, de z. g. vier evangelisten, welke den koepel dragen, telt men tot de koorsluiting vier, tot de westzijde zeven gewelfjukken; zeven welfvelden, drie en een half aan weerszijden der viering, vormen het majestueuze dwarspand. Twee zijbeuken vergezellen naar Noord en Zuid het rijzige middenschip en het voorkoor en sluiten in zeven straalkapellen het eigenlijk koor naar het Oosten af. Boven het dwarspand leunen zich aan den hoofdbouw aan: aan den Noordkant de kapel van de Ilustre Lieve-Vrouwe-Broederschap met haar sacristij, aan den Zuidkant het z. g. Backs-koor met andere zijgebouwen. Aan de Westzijde der kerk verheft zich in het midden de oude romaansche toren, geflankeerd naar het Noorden door de kapel der Zoete Lieve Vrouwe, naar het Zuiden door de doopkapel, die met de straalkappellen van het koor het eenig overblijfsel is van de in 1419 door brand verwoeste kerk.

Zoo gemakkelijk het is, het plan der kerk te beschrijven, zoo moeielijk valt het de impressie weer te geven, welke zij op den bezoeker maakt. Geven wij voor een oogenblik het woord aan haar geschiedschrijver:

„Nergens misschien, zegt Hezenmans [1]) en wij zien hierin geen overdrijving, nergens misschien bestaat een kerk, wier inwendig op den aanschouwer een feestelijker en godsdienstiger indruk maakt. De edelheid en zuiverheid harer vormen, de rijkdom en volmaaktheid harer onderdeelen, de harmonie van het geheel zullen bezwaarlijk overtroffen worden. Als het oog zich verliest in haar prachtige choorschelp; als het door de lengte harer beuken en het woud harer pilaren dwaalt of onder de koepel hare koninklijke gewelven meet, die zich naar alle zijden uitspannen; als het over de cortinen het choor binnenglijdt, langs de profielen harer pilaren, beladen met beelden en kappen, terwijl het stuit op den schoonsten spitsboog, dien men zich denken kan en het uitmuntendste kantwerk van gehouwen steen, dan voelt men zich verplaatst in eene andere orde van zaken; men ademt de lucht in van gelukkiger tijden en de geuren der poëzie, welke de steenen van dat heiligdom in beweging brengt, smelten zich rondom ons ineen met den wierook uit de schalen der Engelen-bewaarders van den tempel, en wekken een dampkring, waarin de ziel opzweeft naar zachtiger, vriendelijker sfeeren".

Wat de St. Jans-kerk wel het meest doet uitblinken boven andere kapittelkerken en kathedralen, die gelijktijdig met haar werden gebouwd of voltooid, is de wonderbare harmonie en eenheid van het geheel. Blijkbaar hebben de verschillende meesters, die elkander opvolgden, gewerkt naar een vast plan; dat zij echter daardoor niet werden belemmerd in hun vindings- en scheppingskracht, leert een aandachtige beschouwing der verschillende deelen. Bijzonder merkwaardig is buitendien aan een kerk, die eerst in de zestiende eeuw werd voltooid, de afwezigheid van al hetgeen het oog wel verrast, maar den indruk van het geheel benadeelt, de vermijding van al het onrustige, weelderige, overladene en van de meeste dier spoorbijsterheden, in welke de latere Gothiek maar al te dikwerf verviel. Zoo kon Schayes, naar wiens meening de kerk reeds in de tweede helft der vijftiende eeuw voltooid was, nog verklaren, dat zij den bouwstijl der veertiende eeuw vertegenwoordigt, zoo zoude men bij gemis aan historische bewijzen voor het tegendeel kunnen vermoeden, dat geheel het werk door een of hoogstens twee meesters werd voltooid. De geschiedenis leert echter, dat de St. Jans-kerk gelijk de meeste groote kerken der middeleeuwen bij gedeelten door verschillende meesters werd gebouwd. Men begon ook te 's Hertogenbosch met het koor en verving naar het Westen voortwerkende, stuksgewijze de oude gehavende kerk door de hoogere en breedere nieuwe. Tusschen 1419 en 1458 werd de bouw van het koor met zijne zijbeuken en straalkapellen voltooid; wie het stoute plan ontwierp van dit schoonste gedeelte der kerk en — naar wij moeten aannemen — van geheel de kerk tevens, is onbekend; volgens Hezenmans was het wellicht Reinier, bijgenaamd de Brabander, wiens naam hij in het kerk-archief ontmoette; uit den bouwtijd van het tweede en derde gedeelte, die vervolgens onder handen werden

---

[1]) p. 53.

genomen, van het Noorder dwarspand met het zijportaal (1458—1478) en van het Zuider dwarspand en portaal met de twee westelijke hoofdpijlers (1478—1492), worden verschillende „meesters van den werke" genoemd: Arnoldus Rover, die in 1470 reeds gestorven was, Egidius Coelman en Gerrit Symons. Laatstgenoemde, die in 1478 het werk leidde, had tot gezel Alard Duhamel, die uit Leuven naar 's Hertogenbosch geroepen, meester Sijmons het noorder portaal hielp voltooien en later het Zuider dwarspand met zijn sierlijke portiek en den aanleg van den toren op de viering bouwde. Met Duhamel wederom werkte een tijdlang saam meester Jan Heyns. Deze deed op nog jeugdigen leeftijd onder Alards leiding de kapel verrijzen der Lieve-Vrouwe-broederschap en begon in 1597 met het schip der kerk, dat hij zelf echter niet afwerkte, maar meester Jan van Poppel. Nadat deze omstreeks 1519 het schip tot aan den toren had doorgetrokken, voltooide hij tusschen 1523 en 1529 geheel den bouw door den koepel der viering met den hoogen houten toren te bekroonen, die, gelijk we zagen, reeds in 1384 een prooi werd der vernielende vlammen.

Van de schoonheid van het koor kan eene technische beschrijving nauwelijks een flauw denkbeeld geven. Twaalf pijlers, die de beelden der apostelen dragen, schragen den stout geconstrueerden koorluchter; onder de machtige vensters loopt een sierlijke gaanderij van bogen en colonetten, rustende op een lijst, rijk met planten- en dieren-ornament versierd; de glopen zijn à jour uitgehouwen tot een stijlvol werk van gevlochten doornen, de onovertreffelijke spitsboog is uit den gelijkzijdigen driehoek getrokken. „Al de lijnen, zegt Hezenmans terecht, zijn van een merkwaardige zuiverheid en de versieringen even eenvoudig als prachtig; in het geheel heerscht de voortreffelijkste eurythmie en een lichtheid, waardoor de indruk der stof schier geheel wordt weggenomen".

Tot verhooging van het magisch en weldadig effect, hetwelk de aanblik van het koor op het gemoed van den beschouwer maakt, draagt zeker niet weinig de lichtstroom bij, die uit de hoogte van den luchter der viering naar beneden golft. Met onweerstaanbare kracht gevoelt men zich naar dat middelpunt der kerk aangetrokken. Machtig en rijzig verheffen zich de vier Evangelisten, de machtige pijlers, die naar de vier windstreken de gewelven uitzenden en tevens op hun schouders den schilderachtigen koepel torschen. De vereenging van aarde en hemel, het doel van allen Godsdienst, kan in architektonische vormen bezwaarlijk beter worden uitgedrukt; een geweldiger Sursum Corda is nauwelijks denkbaar.

Wendt men van hier uit den blik weer naar het Westen, dan gevoelt men zich wel is waar minder bevredigd, daar de kerk naar die zijde helaas onvoltooid bleef en de groote orgelkast zich buitendien niet in den bouw voegt; toch zal men den tol van bewondering niet onthouden aan de twee meesters Jan Heijns en Jan van Poppel, die nog in den aanvang der zestiende eeuw die statige hal met haar zijbeuken deden verrijzen en daarbij zoo getrouw bleven aan de plannen hunner voorgangers. Het oog wordt hier gelijk in het koor en in de dwarspanden wel-

V. [illegible]

dadig getroffen door eenvoudige en strenge lijnen; het vermeit zich in de breking der muurvlakken, welke de uit de dwarspanden zich voortzettende gaanderij teweeg brengt, het rust met welgevallen op het sierlijk beitelwerk der glopen en glijdt met wellust langs de sterk geprofileerde nervure's, die ongebroken door eenig kapiteel of ornament uit de hoogte der gewelven naar beneden stroomen. [1])

Dat meester Heijns zich geweld moet hebben aangedaan, toen hij zich bij de voltooiing van het schip althans in hoofdzaak hield aan de plannen zijner voorgangers, leert op overtuigende wijze eene vergelijking van dat gedeelte der kerk met de kapel der Lieve-Vrouwe-Broederschap, die, gelijk we reeds zeiden, eveneens door hem gebouwd werd. Hij bouwde haar onder toezicht van Alard Duhamel, in de bouwrekeningen „de raedsgezel van den nijewen choor" genoemd. Beide meesters toonden hier kinderen te zijn van hun tijd, hun beider schepping wedijvert door rijkdom van stijl, stoute gewelf-constructie en betooverende versiering met de meest beroemde voortbrengselen der late Gothiek. Indien ergens dan was zeker hier ter plaatse eene zoodanige weelde gerechtvaardigd. De kapel toch werd gebouwd op last van een broederschap, die in alle christelijke landen werd geroemd, en ter eere van de Allerzaligste Maagd, die de Bosschenaren zoo zeer had bevoorrecht; zij mocht en moest derhalve een juweel worden van schoonheid en rijkdom. Op bewonderenswaardige wijze wisten de meesters een moeilijkheid, welke zich voordeed, te herscheppen tot een middel van weelderige decoratie. De kapel toch moest worden gebouwd tegen de reeds voltooide noord-oostzijde der kerk en daarmede verbonden worden. Nu mochten de bouwmeesters van een pijlerbouw als de Sint Jan gerustelijk aanzienlijke muurvlakken uitbreken, maar de zware beren van koor en omgangen konden zij evenmin verzwakken als verplaatsen. Wat doen met die gevaarten binnen een kapel van betrekkelijk geringe afmetingen? Heijns en Duhamel wisten raad. Zij lieten de genoemde beren tevens dienen tot pilaren der kapel, en maakten ze daarvoor geschikt door een herschepping in den flamboyanten stijl van hun tijd. Het vierkant, dat van den grond reikt tot de waterlijst der ramen, werd door een stevig lijstwerk gebroken, van den achthoek daarboven werd alles weggeslagen, wat kon worden gemist; zoo kreeg men plaats voor twee beelden-nissen, die bekroond werden met een phantastiek kantwerk, dat zelf van kleinere nissen voorzien tot in het gewelf opschiet. Aan de noordzijde trok men vier pilaren op van gelijken aard, sloeg over de pijlers een gewelf van de stoutste constructie en sloot de kapel naar het Oosten af door eene schitterende absis met rijzige vensters. Dat meester Heijns de buitenzijde deed beantwoorden aan de pracht van het

---

[1]) Die *ongebroken* nervure's verhoogen zonder twijfel den rijzigen indruk, dien de St. Jans-kerk op hare bezoekers maakt. Toch schijnt ons zoodanig effect niet voldoende, om over 't algemeen het weglaten van kapiteelen te rechtvaardigen. In de bouwkunst toch moeten zich steeds de verschillende organische deelen van elkander onderscheiden; waar het kapiteel verdwijnt, daar zoekt het oog vergeefs de scheiding tusschen het dragende en het gedragene.

inwendige, behoeft nauwelijks gezegd; hoe ook door beeldstormers en hagelslag tot in het onherkenbare gehavend, biedt de buitenzijde der Lieve-Vrouwekapel nog heden ten dage een aanblik van bekoorlijkheid, die moeilijk in woorden kan worden uitgedrukt.

Van de buitenzijde der kapel gewagend herinneren wij ons met nog geen woord te hebben gerept van het uitwendige der kerk zelf. En toch eischt juist haar uitwendig van onze bewondering wellicht den hoogsten tol. Wil men zich overtuigen, wat kracht en kunst architektuur en plastiek in de middeleeuwen ontwikkeld hebben, om de kerken ook in hare uitwendige verschijning te kenmerken als zoovele paleizen van den verborgen Godmensch, dan vergelijke men de buitenzijde der St. Jans-kerk met die van eene oud-christelijke basiliek. Geen vak of tijdperk van kunst kan bogen op een vlucht en vooruitgang als hier vallen waar te nemen. Bij uwe wandeling rondom de domkerk van 's Hertogenbosch weet gij niet wat het meest te bewonderen: den heerlijken vorm of de grootschheid van gedachte, de rijke geleding en schilderachtige groepeering der deelen en het machtig spel der lijnen of den rijkdom van ornamenten, beelden en tafereelen, de diepzinnige symboliek of den frischen gezonden volkshumor.

Natuurlijk hebben de bouwmeesters ook hier aan het koor het stoutste bestaan, het hoogste beproefd. Schilderachtig legeren zich de zeven rijzige straalkapellen rondom het Heilige der Heiligen; zij zijn uit den achthoek getrokken, rank en rijk verlicht. De muurberen met hun schoone profileering gaan ter hoogte van den waterslag der vensters in nissen over, die voorheen van beelden waren voorzien, en klimmen met hun rijzige pinakels boven de sierlijke gaanderij uit, aan welker voet de waterspuwers hun fantastisch gevormde koppen en rompen naar buiten steken. Boven de kapellen verheft zich stout en rijzig, door een dubbele rij van lichte schraagbogen gesteund en eveneens door eene gaanderij bekroond, de geweldige koorluchter, die op zijn puntig dak het kruis des Heeren hoog in de wolken beurt. De rijkdom der sculpturale versiering gaat alle beschrijving te boven, zonder in het minst den loop der architekturale lijnen te breken. De venstertrommels van kapellen en koorluchter, de muurberen, de schraagbogen met hunne stoelen, alles draagt zijn beeldhouwwerk, elk deel op zijn eigenaardige wijze, afzonderlijke beelden, groepen van beelden en tafereelen, een epos in steen van het groote werk der verlossing en van den gestadigen strijd tusschen de rijken van licht en duisternis. Bij de restauratie van het koor, dat de alles sloopende tijd, die hier de zorgeloosheid der menschen tot bondgenoot had, zoo deerlijk heeft gehavend, zal wel de eerste en grootste zorg moeten worden gewijd aan de volledige en juiste reconstructie van dit machtig epopee.

Tot de eigenaardigheden van de St. Jans-kerk behooren niet het minst de figuren, die bij wijze van krabben op den rug der luchtbogen zijn geplaatst, niet slechts rondom het koor maar om geheel de kerk. Wie, gelijk de verslaggever eens gelegenheid vond den dom te beklimmen, of afgietsels dier figuren in de

bouwloods zag, voelt zich getroffen door een dubbelen karaktertrek der middeleeuwen, welke uit deze figuren spreekt. De eerste is de gezonde en frische volkshumor. Wat hebben bedoelde figuren, zes op elken boog, te beteekenen? Het zijn voor een klein gedeelte geloovige en rechtvaardige mannen uit het Oude Verbond: Melchisedech en David, Salomon, die den tempel bouwt, Samson den leeuw verscheurende en de Drie Koningen waren vóór het begin der restauratie duidelijk te herkennen. Met wat bedoeling de meester deze figuren hier en op zoodanige wijze plaatste, ligt voor de hand. De rechtvaardigen van het Oude Verbond waren op den weg, die naar Christus leidt, zij trekken hier op naar het heiligdom. Niet minder duidelijk is het denkbeeld, hetwelk op de overige bogen een heerleger rangschikte van gedrochten, harpijen, dwergen en misvormde menschen, die bij groepen worden aangevoerd door een muziekant, trommelaar of onrein dier. Het zijn blijkbaar personificatie's der goddeloze machten, die ter bestrijding van het Godsrijk oprukken. Eene ernstige gedachte voorzeker, maar met wat schalkschen humor in die beeldjes vertolkt, in die dronkaards met de wijnkruik aan de gierig slurpende lippen, in die lekkerbekken met gulzige gebaren voor den vleeschpot zittend, in die gierigaards, die aan kale beenderen hun tanden stomp bijten, in al die veelvuldige narren, die huns ondanks allen de éene waarheid leeren, dat de hoogste dwaasheid de zonde is.

Een tweede karaktertrek der middeleeuwen dringt zich hier met niet minder kracht op aan den zoon der negentiende eeuw. Die met zoo veel geest en kunst bewerkte beeldjes schijnen van beneden gezien niet veel meer dan krabben en kunnen slechts worden genoten door den zeldzamen bezoeker, die den moed heeft den dom te beklimmen. Hoe beschamend zijn die weelde en zorgvuldigheid voor een tijd, die als de onze zijn armoede achter schitterend klatergoud en theatraal effect tracht te verbergen.

Naast het koor, dat wij althans met weinige trekken hebben trachten te beschrijven, werd, gelijk zulks in de middeleeuwen vaste gewoonte was, aan de versiering der hootdportalen de meeste zorg gewijd, het beste ten koste gelegd.

Het noorderportaal vormt, naar de heer Hezenmans zeer terecht verzekert, een der schitterendste voortbrengselen van de bouwkunst der vijftiende eeuw. Het wordt geflankeerd door twee machtige, rijk geprofileerde en met beelden versierde schraagberen, waarvan de oostelijke een geheel doorzichtigen traptoren bevat, en rijst op in drie verdiepingen, de deur, het lichtvenster en den spitsgevel, welke door twee à jour bewerkte gaanderijen van elkander worden gescheiden. In de spits van het frontaal boven de deur is de Christus regnans voorgesteld, door engelen en cherubijnen omringd; onder Hem zitten op prachtige zetels David, Abigael's bede verhoorend en Assuerus, die aan Esther den scepter toesteekt; daaronder aan den middenspijl der twee deuren staat de allerheiligste Maagd overhuifd door een heerlijken baldakijn. Het geheel wordt ingesloten door het diep portaalwelf, waarin de vier en twintig Ouderlingen knielend zijn voorgesteld. Rondom het groote

lichtraam der tweede verdieping met zijn prachtig maaswerk staan de beelden van HH. Maagden, martelaressen en koninginnen, die den hofstoet vormen der Moedermaagd, wier triumf, de kroning in den Hemel, is afgebeeld in het medaillon, dat de vlakte vult van den met fialen bekroonden spitsgevel.

Voor den ingang van het Zuider dwarspand is een prachtige hal of portiek gebouwd. De heerlijke gevel daarboven zoowel als de architectuur der portiek hebben van wind, weder en Vandalisme op schrikbarende wijze geleden; Vandalisme achter een grijns van heiligheid en zedigheid verscholen, deed ook al de beelden verdwijnen, waarmede blijkens de nog voorhanden voetstukken de hal van weerszijden was versierd; maar het meesterlijk beeldhouwwerk op den achtergrond der hal bleef behouden; tegen den invloed van wind en weder werd het beveiligd door het gewelf, tegen opzettelijke vernieling waarschijnlijk door de moeite en kosten, welke zijn verwijdering zoude hebben veroorzaakt. De heer Hezenmans heeft dit zeldzaam product van middeleeuwsche beeldhouwkunst beschreven en volledig verklaard. [1]) Het Zuider portaal was voornamelijk gewijd aan Sint Jan, den patroon der kerk, den grooten Ziener van den jongsten dag. Vandaar dat naast verschillende gebeurtenissen uit diens leven de beeldhouwer hier in geheimzinnige vormen het einde der dagen heeft voorgesteld met de schrikbarende teekenen, welke volgens het boek der openbaring zullen voorafgaan. Daar wij onze lezers geen afbeelding kunnen bieden, onthouden wij ons van eene nadere beschrijving; wij wenschen alleen nog op te merken, dat het Zuider portaal, gelijk bij de meeste middeleeuwsche kerken nog rijker is versierd dan het Noorder en dat de fijnheid van dit sculpturaal gewrocht eerder doet denken aan metalen drijfwerk dan aan gebeitelden steen.

Met spanning zien de beoefenaars en minnaars der christelijke kunst de restauratie van het Zuider dwarspand alsmede van het koor te gemoet. Zij zal weldra een aanvang moeten nemen Naar men weet begon het werk der herstelling in 1860 met het Noorder portaal. De Heer *Louis Veneman* werd met de leiding belast. Eere, wien eere toekomt! De eerste der nieuwere bouwmeesters heeft voor *zijn* tijd veel goeds voortgebracht en het is begrijpelijk, dat men ten zijnen tijde de door hem volbrachte herstellingen bijna algemeen als onovertreffelijk prees. Wil men zich echter overtuigen, dat deze lof overdreven is, dan vergelijke men zijn herstellingen met die, welke onder leiding van zijn opvolger, den Heer Hezenmans, tot stand kwamen. Op deze is het zooeven genoemde praedicaat van toepassing. De heer Hezenmans blijkt te beseffen, dat zijn levenstaak huivering wekkend is en onverdeelde toewijding eischt. Hij leeft met en op en voor de St. Janskerk en toont voor het bestaande den meesten eerbied. Wat behouden kan blijven, blijft behouden en wat er nieuws moet worden geschapen, wordt zoo getrouw mogelijk naar de resteerende fragmenten gecopieerd. Ook in de keuze en toepas-

---

[1]) bl. 118 vv.

sing der materialen volgt de Heer Hezenmans getrouw het voorbeeld der oude meesters; in de oordeelkundige verdeeling en samenvoeging der verschillende stukken — wij aarzelen niet, het te zeggen — overtreft hij hen zelfs dikwerf; zijn werk zal dientengevolge beter bestand blijken tegen de sloopende macht van den tijd. Wil men beweren, dat er nieuwe figuren zijn geplaatst, welke niet aan de hoogste eischen voldoen, welke niet, zoo als men wel zoude wenschen, zich voegen in de architektonische lijnen, wij zullen het niet loochenen; maar dan verklaren wij ook onmiddellijk, dat in de bouwloods van de St. Jan wel bekwame steenhouwers werkzaam zijn, in de loods zelf gevormd, maar geen eigenlijke kunstenaars, geen meesters in de beeldhouwkunst. De middelen, over welke de commissie beschikt, schijnen de salarieering van zoodanige kunstenaars niet te gedoogen.

Het doet ons innig leed, dat wij niet met dezelfde waardeering kunnen gewagen van hetgeen in den nieuweren tijd werd gedaan ter stoffeering en meubileering van den door de Katholieken heroverden dom. Meende onze deken zijne bedenkingen in dit opzicht te moeten uitspreken, toen hij aan het ontbijt den bouwmeester bedankte voor het vriendelijk geleide en geluk wenschte met zijn restauratiewerk, dan achten wij ons niet gerechtigd, daarvan in ons verslag te zwijgen. Zwijgen zoude hier voor menigeen wellicht de beteekenis verkrijgen van erkenning en waardeering, en dat dient te worden verhoed. Het gilde toch van St. Bernulphus is het aan zijn roeping en zijn verleden verschuldigd, onbewimpeld zijn afkeuring uit te spreken, waar bij de stoffeering van een Katholiek en Nederlandsch kunstgewrocht als de St. Jans-kerk is, een geheel verkeerde weg wordt ingeslagen. En dat is helaas het geval. Afgezien van een aantal beelden uit het atelier van den Heer van der Geld, waarvan de meesten goed, enkelen — o. a. de beelden van de Moeder Gods en van St Elisabeth — voortreffelijk zijn, zoude zonder schade voor de kunst, alles *kunnen* worden verwijderd en tot redding van de schoonheid der domkerk alles *moeten* worden verwijderd, wat in den nieuwen tijd voor haar stoffeering is gedaan. Een enkel woord ter motiveering van dit strenge oordeel moge hier nog zijn plaats vinden; het biedt ons tevens gelegenheid, zij het ook zeer in 't kort, van de nog overgebleven kunstwerken te gewagen, welke vóór de beeldstormerij het heiligdom versierden.

Zij zijn helaas weinig in getal. Naast de kappen en consoles der verdwenen beelden, inzonderheid de met meesterhand gehouwen maar vreemdsoortige scheeve troonhuive, welke zich rechts aan den triomfboog bevindt, herinneren wij ons met voorliefde de uiterst sierlijke en fijn bewerkte koperen lichtkroon, welke thans hangt in de kapel der lieve-Vrouwe-broederschap. Twaalf armen in den vorm van wijngaardtakken gaan uit van een architektonisch schoon gevormden koepel. Op de muurbeertjes staan gewapende krijgers, als om den geharnasten ridder te bewaken, die zich in het midden van den koepel bevindt. Over den oorsprong van deze lichtkroon loopen verschillende geruchten; met zekerheid weet men slechts, dat zij aan het smidsgilde behoorde. Op grooter vermaardheid dan deze kroon mag

de groote koperen doopvont bogen, waarvan wij een welgeslaagde afbeelding aan dit verslag kunnen toevoegen. Het bekken wordt gedragen door zes koperen beelden, welke de zieken en gebrekkigen voorstellen, die in het bad van Bethsaida genezing zochten. Het krachtig realisme der vijftiende eeuw spreekt uit elke der figuren. Op den deksel, die versierd is met de symbolen der vier evangelisten, verheft zich in drie verdiepingen een sierlijke baldakijn, bekroond door een pelikaan, die met het bloed van zijn borst zijn jongen voedt. In de onderste verdieping stelde de kunstenaar den doop van Christus in den Jordaan voor; de figuur van den Zaligmaker is weggenomen; aanwezig zijn nog de beelden van den Dooper en van den Engel, die 's Heeren kleed draagt. In de tweede verdieping stond voorheen de thans verdwenen beeltenis der H. Maagd tusschen de nog aanwezige figuren van St. Jan, den Evangelist en van een heiligen bisschop; de hoogste verdieping eindelijk bestaat uit een tent, waarin de Hemelsche Vader zetelt. Een prachtig gesmede ijzeren hefboom dient ter beweging van den zwaren deksel. Merkwaardig als kunstwerk heeft de doopvont tevens een merkwaardige geschiedenis. Gegoten in 1492 door meester Arnt te Maastricht volgens het ontwerp van den beroemden bouwmeester Alard Duhamel, liep zij na de zegepraal der reformatie groot gevaar van te worden verminkt of te worden verkocht. Aan de verminking ontging zij helaas niet geheel; in 1640 eischte de kerkeraad de verwijdering van „alle de coperen beelden boven de vonte staende," maar moest zich tevreden stellen met wegneming van de figuren van den Zaligmaker en Zijne Moeder; de anderen wist men te behouden door te beweren, dat zij niet waren van godsdienstigen aard. Eenige jaren later gelastte dezelfde raad, de „groote coperen vont" te verkoopen. Hebzucht en vrees voor paapsche afgoderij waren niet de eenige motieven voor het uitvaardigen van dit vandaalsch bevel; men vreesde nog iets anders; het gerucht liep, dat volgens paapsch bijgeloof de vont wonderen verrichtte, en alle mismaakten en zieken genas, die er in gewasschen werden. De beelden op den voet zouden de menschen voorstellen, die in het miraculeus bad herstelling hadden gevonden! [1]) Vermakelijk staaltje voorwaar van hetgeen de predikanten der zestiende en zeventiende eeuw hun goed geloovigen hoorders durfden opdisschen. Gelukkiger wijze kon het koper bij de gehouden veiling niet genoeg opbrengen, en zoo bleef — wonder der wonderen — de doopvont, hoewel verminkt, behouden.

Met de twee genoemde voortbrengselen der geelgieterskunst bleef nog een kunstwerk van anderen aard behouden, dat ons een denkbeeld geeft van hetgeen beeldhouwer en houtsnijder in de vijftiende eeuw ten onzent vermochten. Wij bedoelen het prachtig gesneden en zinrijk koorgestoelte, dat tot zooveel averechtsche en belachelijke opmerkingen aanleiding gaf in een tijd, die den sleutel tot de middeleeuwsche symboliek had verloren. Het is niet de geringste verdienste

---

[1]) Zie: Reize door de Majory bl. 10 geciteerd door Hezenmans bl. 160.

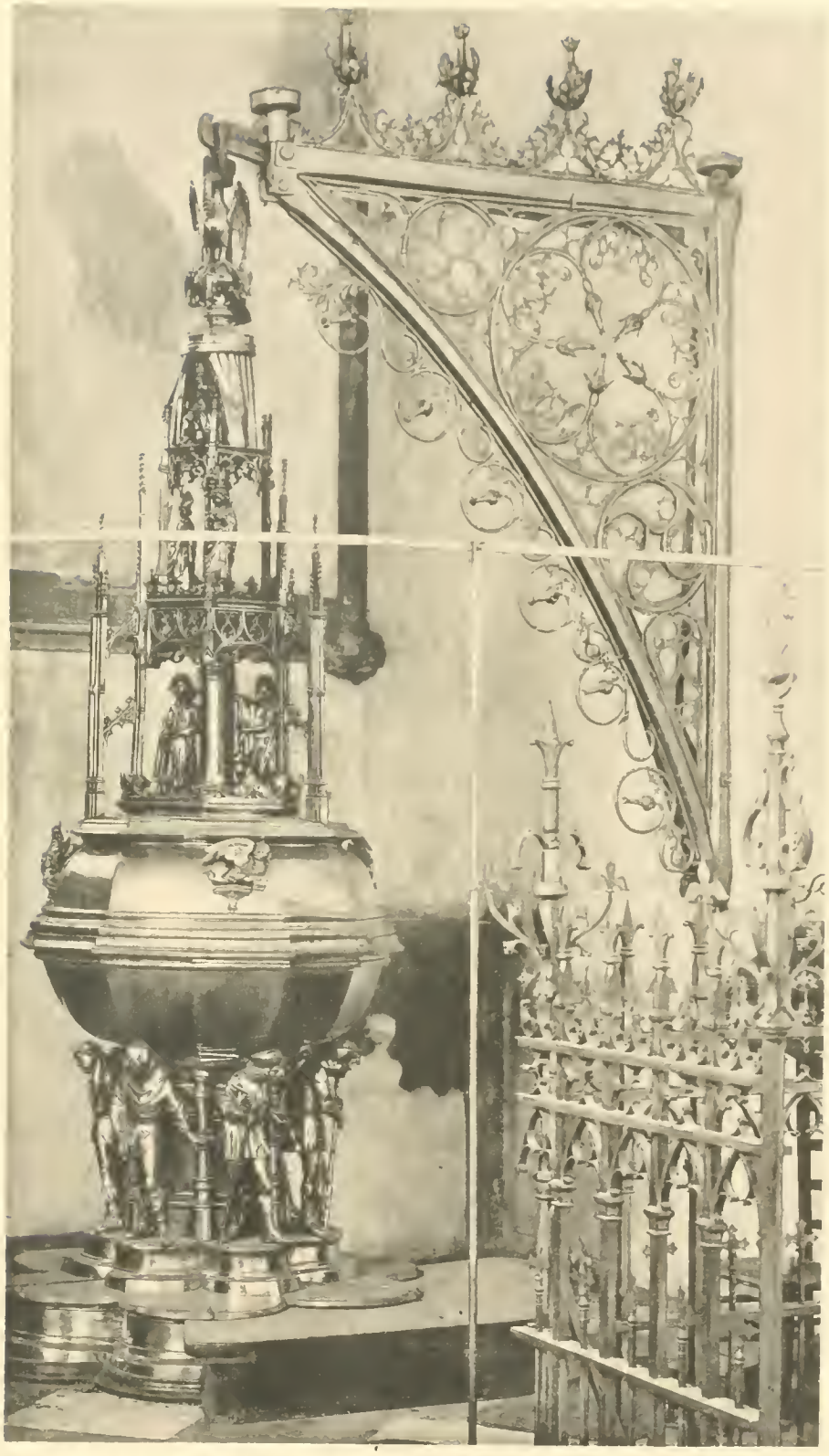

VI.

van den heer Hezenmans, dat hij ons dat mengsel van hydra's en heilige zaken geheel heeft verklaard. [1])

Bedoeld koorgestoelte moet omstreeks het midden der vijftiende eeuw zijn ontstaan. Vroeger toch namen de kanunniken van St. Jan plaats op een steenen zitbank, die nog aanwezig maar door het gestoelte betimmerd is. Bij de beschouwing van dit kunstwerk weet men wederom niet, wat en wien het meest te bewonderen, de gedachte of den vorm, den ontwerper van het leerzaam en zinrijk geheel of den kunstenaar, wiens rijke fantasie en vaardige hand de gegeven gedachte in zoo sprekende vormen vertolkte. „Het koor," zoo besluit de Heer Hezenmans zijn verklaring van het beeldwerk, „het koor wordt er door gevormd tot eene volledige leerschool; men zag er de aarde met hare boosheid en daartegenover het altijd bloedend verzoeningsoffer, „dat de zonden der wereld wegneemt," den strijd des christens, de boetvaardigheid; de kerk welke opheft, verzoent, leert, leidt; geheel hare hierarchie, van den Paus tot den minsten bedienaar is op de pinten van het trapwerk gesneden; en dat alles werd besloten door de groote waarschuwing van 's menschen uitersten, door de oplossing van de strijdende in de zegevierende kerk, van den tijd in de eeuwigheid."

Wat de uitvoering betreft, valt naast de kracht en majesteit van opvatting, welke spreekt uit tafereelen als van het laatste oordeel en van het leven van Patmos' Ziener, het kenmerkend realisme te bewonderen, waarmede de kunstenaar in de verschillende gedrochten de zeven hoofdzonden heeft voorgesteld.

Hiermede hebben wij alles ten minste genoemd, wat van de oude meubileering der St. Jans-kerk overbleef. Men ziet, hoe vreeselijk beeldstormers en protestantsche kerkeraden hier hebben huisgehouden, hoe zij ten naastenbij niets overlieten, wat bij de nieuwe meubileering van het heiligdom tot voorbeeld kon dienen. Verdwenen zijn al de oude altaren, al de beelden, het kostbaar sacramentarium, de gebrande glazen, de muurschilderingen, laatstgenoemde althans grootendeels, het Oordeel Gods en zoovele andere kunstwerken, van welke oude berichten gewagen. Welke was nu de weg, dien men te volgen had, toen men begon het ontmantelde heiligdom op nieuw te stoffeeren? De geschiedenis wees dien aan, zij leert ons, hoe men in de vijftiende eeuw van elders naar Nederland, inzonderheid naar 's Hertogenbosch kwam, als men voorbeelden zocht ter waardige stoffeering en meubileering van oude of nieuw gebouwde kerken. Te Calcar en Xanten was men zoo gelukkig de kostbare kunstwerken te behouden, welke daar onder Nederlandschen invloed of zelfs door Nederlandsche meesters werden vervaardigd; naar deze en soortgelijke heeft men zich te richten, indien men de St. Jans-kerk wil stoffeeren in den haar passenden stijl. Die stijl is de rijke, laat gothische, die nergens tot hooger bloei is gekomen dan ten onzent, nergens minder dan ten onzent zich schuldig maakte — ook de Sint Jans-kerk leert zulks — aan de spoorbijsterheden, welke

---

[1]) Bl. 69 en 70.

men haar gemeenlijk ten laste legt. Juist toen zij haar hoogste ontwikkeling ging bereiken, toen zij de heerlijkste kunstwerken schiep, werd deze echt Nederlandsche richting gewelddadig gestoord en onderbroken door den woesten storm der hervorming; wat is natuurlijker dan dat wij van het punt, waar zij werd onderbroken, weer trachten uit te gaan, nu na eeuwen van gedwongen rust de christelijke kunst van hare kluisters bevrijd onder den ademtocht van een herleefd geloof hare verheven taak ging hervatten? Daarbij komt nog, dat geen andere richting onbekrompener dan zij alle uitingen der christelijke kunst in haar dienst neemt, geen andere richting krachtiger dan zij opwekt tot eendrachtige en gelijkmatige ontwikkeling en samenwerking van al de verschillende openbaringen dier ééne hemelsdochter. Men kan tot de Gothiek, inzonderheid tot de laat-Gothiek, bezwaarlijk onbillijker verwijt richten dan dat zij b.v. de schilderkunst niet tot haar recht zoude laten komen. Wat dankbaarder taak toch kon deze vinden dan de beschildering der ontelbare vleugelaltaren, welke gedurende de vijftiende en zestiende eeuw in onze kerken werden geplaatst? Op onze vorige gildereis hadden wij nog gelegenheid de twee en twintig paneelen te bewonderen, waarmede meester *Jan Joest* de vleugels van het hoofdaltaar te Calcar versierde [1]). En ware de St. Jans-kerk van 's Hertogenbosch verschoond gebleven van de vernielingszucht der beeldstormers, zij zoude zeker eveneens nog de talrijke tafereelen bezitten, welke de groote Bosschenaar meester *Hieronymus* voor haar hoofdaltaar en andere altaren penseelde. [2]) Men klaagt, en niet zonder reden, over het verval der schilderkunst, de religieuze niet uitgesloten, in onze dagen. Is er krachtiger middel denkbaar om haar te verheffen, dan de grootsche en veelzijdige taak, welke de laat Gothiek haar in de stoffeering onzer kerken aanwijst? En deze taak beperkt zich niet tot het beschilderen vau paneelen en schrijnen, van gewelfvelden en muurvlakken; het dankbaarste werk, maar wellicht het moeilijkste tevens, bieden den schilder de kerkvensters. Het dankbaarste; licht en ruimte toch vallen den glasschilder in de gothische kerk haast ongemeten ten deel en zijn arbeid trekt aller oogen; maar het moeilijkste tevens. De ondervinding onzer dagen leert het. Bij het scheppen van nieuwe en het restaureeren van oude kerken in onzen tijd laat veelal de beglazing het meest te wenschen over. Ook in de Sint Janskerk is dit helaas het geval. De meeste der nieuw geplaatste vensters, om het maar met één woord te zeggen, *vermoorden* het gebouw. Wij willen hiermede niet zoo zeer het werk gelaakt hebben van den glas*brander*; de glas*schilder*, of om alle misverstand te keeren, de *ontwerper* dier vensters was het, die zijne taak niet begreep. Wij willen toegeven, dat onze tijd nog weinig goede glas*branders* heeft opgeleverd, die tevens den naam van goede

---

[1]) Zie ons verslag van 1889/90, bl. 32.

[2]) *Hieronymus van Aken*, alias *Bosch*, schilderde voor de St. Jans-kerk volgens opgave van Oudenhoven — aangehaald door Hezemans bl. 79 — de geschiedenis van Abigaël, Salomon, zijne moeder eerend, de aanbidding der drie Koningen, de belegering en het ontzet van Bethulie. Zie over den kunstenaar de belangrijke berichten, door Hezemans l. c. medegedeeld.

glas*schilders* verdienen, die geen effecten bejagen, welke zij niet mogen zoeken en met deze negatieve eigenschap de bekwaamheid verbinden, om in teekening en kleur van figuren en ornament het karakter uit te drukken van het bouwwerk, dat zij geroepen worden op te luisteren. Maar er zijn er toch, zoowel in het binnen- als in het buitenland. En aan zoodanige kunstenaars had niet slechts de uitvoering, maar behoudens zekere contrôle ook het ontwerpen der vensters moeten worden toevertrouwd. Zal een kunstenaar, hij zij schilder, of beeldhouwer of metaalbewerker, zich met eere kwijten van zijn taak, dan worde hem vrijheid en gelegenheid gelaten, zijne kracht en zijne kunst te toonen. De bouwmeester moet niet alles willen zijn, niet voor elk kunstwerk, dat zijn gebouw moet tooien, het gedetailleerde plan willen leveren. Hij zij nog zoo talentvol, nog zoo veelzijdig ontwikkeld, hij zal fouten begaan. Voor het leveren van meesterwerken is op elk gebied praktische vorming hoofdvereischte. Indien met een altijd noodig voorbehoud aan beeldhouwer, schilder en smid de even noodige vrijheid tot scheppen wordt gegeven, dan zal zulks ongetwijfeld tot de gewenschte resultaten leiden, ook bij het herstel en de stoffeering van de Bosscher kathedraal.

Wij besluiten ons bericht omtrent het genotvol en leerzaam bezoek aan haar gebracht met een dubbelen wensch. Moge men voortaan bij stoffeering en meubileering van het overheerlijk monument den weg inslaan, dien onze Deken, en wij in navolging van hem, de vrijheid namen van aan te duiden; dan zal het meeste van hetgeen tot dusverre gedaan werd, spoedig onvoldoende blijken en door beter worden vervangen. Het vooroordeel eener onkundige menigte mag hier niet in aanmerking komen.

Onze tweede wensch heeft betrekking op de restauratie van den Zuider gevel alsmede van het koor en van de Kapel der Broederschap. Hier moet het hoogste en beste worden beproefd. Moge de bouwcommissie in het besef van haar groote verantwoordelijkheid haren verdienstelijken bouwmeester zoo krachtig mogelijk steunen met raad en daad. Voor de waardige herstelling van zulk een heerlijk kunstgewrocht onzer Vaderen kan geen moeite te groot, geen offer te zwaar schijnen. Van de Bosschenaars, die zich zoo terecht op hunne St. Jans-kerk beroemen, zullen de benoodigde giften zeker niet vergeefs worden gevraagd. Wij durven zelfs het vertrouwen uiten, dat zij na de gelukkige voltooiing van dit werk nog iets grooters zullen ondernemen, dat zij op den koepel weer een toren zullen doen verrijzen als eens Jan van Poppel bouwde, of wel de kerk, gelijk oorspronkelijk bedoeld werd, naar het Westen zullen uitbouwen en met twee machtige en rijzige torens flankeeren. Alleen wie twijfelt aan de steeds zich hernieuwende kracht van het katholiek geloof, zal in zoodanige hoop niets meer dan een hersenschim zien.

Weinige uren nadat wij de St. Jans-kerk hadden verlaten, betraden wij de Barbarakerk van Breda, waar ons twee onzer gildebroeders, de kunstminnende plebaan der bisschopstad, de HoogEerw. Heer F. A. van Dijk en de Edelachtbare Heer Jos. van Hal, de wakkere president der Kath. Vereeniging verwelkomden.

Op onzen weg ter kerke en voor haar Westelijk portaal aangekomen, hadden wij reeds den machtigen en schoonen toren bewonderd, die de roem en trots is van Breda. Hij is een evenknie en broeder van de torens van Amersfoort en Rhenen [1]), een meesterstuk van de Nederlandsche bouwkunst der vijftiende eeuw, althans wat den romp betreft. De spits toch verraadt zich op den eersten blik als een product van den pruikentijd; zij werd dan ook eerst na 1694 opgetrokken, toen de bliksem den ouden, waarschijnlijk slanken helm vernield had. De reus rijst op in drie verdiepingen, bij elke verdieping zich verjongend. De onderbouw en de tweede verdieping worden aan de vier hoeken door sterk geprofileerde en zich naar boven verdunnende beren geschraagd, die als pinakels hoog opschieten en den achthoek der derde verdieping flankeeren, met welke zij door brugvormige bogen verbonden zijn. Elke verdieping heeft hare gaanderij en tevens hare eigenaardige breking der vlakken In den onderbouw wordt zij bewerkstelligd door rijzige blindramen, twee aan elke der vier zijden, in de tweede door diepe vensterachtige nissen in gelijken getale; de derde verdieping is geheel à jour gehouden. In het decoratief gedeelte van het bouwwerk is alle overlading zorgvuldig vermeden, alle ornamenten voegen zich organisch in de architektuur: een nieuw bewijs voor onze bewering, dat de late Gothiek, ten onzent althans, niet de verwijten verdient, welke men haar gemeenlijk maakt. Gelijk in zijn architektonische en decoratieve vormen heeft de toren van Breda ook in zijn geschiedenis overeenkomst met dien van Rhenen; beiden toch werden gebouwd uit de offerpenningen van bedevaartgangers, die te Rhenen de relieken van de H. Cunera, te Breda het *H. Sacrament van Niervaart* [2]) kwamen vereeren. Aan dien stroom van gaven is het te danken, dat men te Breda in 1468 een toren kon gaan bouwen, machtiger, hooger en schooner, dan men een vijftigtal jaren vroeger had durven hopen, toen de bouw der collegiale parochie-kerk, of liever haar herbouw en vergrooting een aanvang nam. Zoo is deze kerk niet wat men zoude verwachten bij het aanschouwen van haar toren, geen koninklijke bouw, geen geweldige kapittel- of kathedraal-kerk als de St. Jan van 's Hertogenbosch. Toch mag zij geroemd worden als eene zeer belangrijke schepping van de kerkelijke architektuur der vijftiende eeuw en bekleedt zij eene waardige plaats in de rij van Godshuizen, welke de vrome en kloeke poorters der Nederlandsche hoofdsteden gedurende de latere middeleeuwen bouwden. Indien zij met éene dezer, vooral in de inwendige

---

[1]) Zie afbeelding en beschrijving van den toren van Rhenen in het Gildeverslag van 1866.

[2]) Over het H. Sacrament van mirakel of van Niervaart zie *Krüger. Gesch. van het bisdom Breda.* Deel III bl. 296 vv.

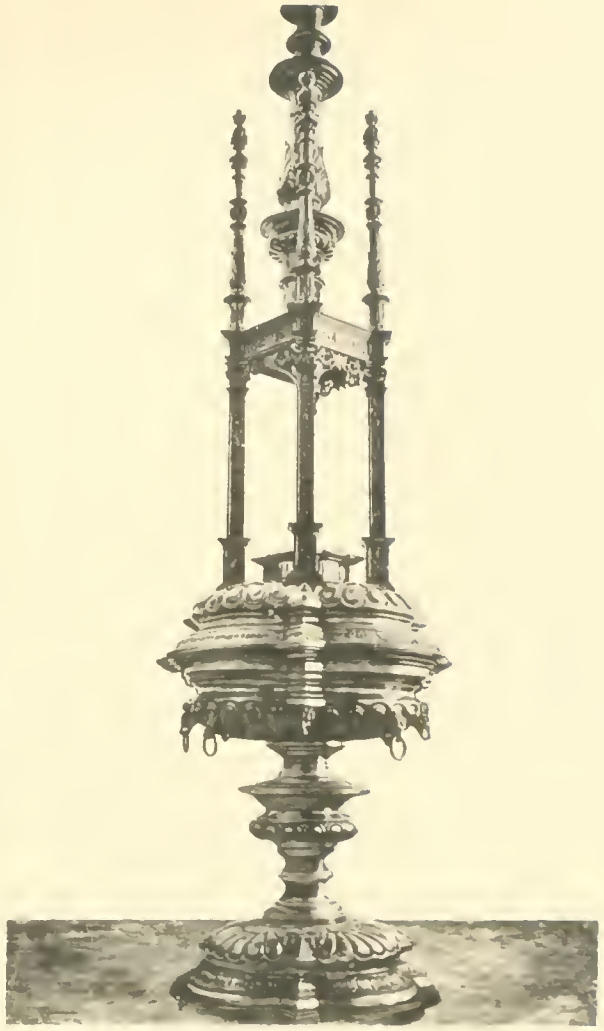

VII. DE GROOTE KERK VAN ZOLDER. TOREN EN LUSTER.

ontwikkeling, bijzondere verwantschap toont, dan is het met de groote kerk van Dortrecht, ofschoon deze ouder is dan zij.

De zoogenaamde „Groote kerk" van Breda Lieve-Vrouwe- of St. Barbara-kerk mag zij onder hare hedendaagsche gebruikers niet meer heeten — is eene laat-gothische zuilenbasiliek met steenen gewelven; zij ontving hare tegenwoordige gedaante en afmetingen, in hoofdzaak althans, door eene verbouwing, welke onder Engelbrecht I in 1410 een aanvang nam. De bouwmeesters kweten zich bij die verbouwing op zoo uitnemende wijze van hunne taak, dat in het harmonisch geheel plan en opstand der oude kerk niet of nauwelijks te herkennen zijn. Gelijk zij zich thans aan ons voordoet, bestaat de kerk uit eene rijzige lichtbeuk met dwarspand, welks breedte aan die van de lichtbeuk gelijk is. Deze wordt aan weerszijden door een zijschip geflankeerd en naar het Oosten door eene polygone absis met omgang afgesloten. Beneden het dwarspand voegen zich aan elke zijbeuk tusschen de beren zes kapellen aan; de twee zevende naar het Noord- en Zuid-Westen voorspringende kapellen schijnen even als de westelijke voortzetting der zijbeuken te zijn voltooid, toen de toren werd opgetrokken. Deze werd daardoor in organischen samenhang met de kerk gebracht. Nog een ander gedeelte dateert blijkbaar uit eene latere bouwperiode dan die, welke in 1410 een aanvang nam. Het zijn de twee uitwendige zijschepen oostelijk van het transept, welke de lange zijden van het koor vergezellen

Bijzondere belangstelling wekt bij den opmerkzamen bezoeker de aanleg van het koor. Op den eersten blik schijnt het met zijn omgang gelijktijdig te zijn gebouwd; het vormt een schoon geheel van harmonieuse verhoudingen. Spoedig echter merkt men op, dat de sluiting hooger reikt, dan zulks gemeenlijk het geval is; de muur toch, welke langs alle vijf zijden loopt, heeft meer dan dubbele manshoogte. Als men door deze waarneming genoopt tot een nader onderzoek overgaat, komt men spoedig tot de ontdekking, dat het koor voorheen geen omgang had en geheel gesloten was. De raamvormige openingen, welke zich boven de sluitingsmuur verheffen, zijn niets anders dan de van hun maaswerk ontdane vensters van het oude koor, dat uit een gesloten vijfhoek bestond. Dit blijkt niet slechts uit de nog aanwezige vensterlijsten, maar duidelijker nog uit de schraagpijlers, die voorheen dienden om de uitwendige hoeken van het polygoon te steunen. De bouwmeester van den omgang liet genoemde beren bijna ongedeerd staan; hij verdunde ze slechts en voorzag ze door uitkapping van de geledingen, welke de gewelfribben van den omgang moesten opvangen. Deze omgang is gelijk het koor, om hetwelk hij loopt, vijfzijdig, maar elke zijde der buitenmuur is in twee bogen verdeeld. Had de bouwmeester aan elke zijde van het inwendig polygoon slechts één boog in de buitenmuur doen beantwoorden, dan had hij dien boog te wijd moeten uitzetten en geheel den omgang te hoog moeten optrekken. Overeenkomstig de thans door hem gemaakte verdeeling sloeg hij de gewelven in dier voege, dat van de sluitsteenen telkens drie ribben gaan naar de buitenmuur en slechts twee naar de voormalige beren van het oorspronkelijk polygoon.

Naast deze eigenaardige uitbreiding van het koor, die van groote bekwaamheid getuigt, valt, naar vóór vele jaren reeds door Dr. Essenwein werd opgemerkt, in het inwendige der kerk vooral de harmonische ontwikkeling van de vensters der lichtbeuk en van het triforium te roemen. Daar zij zeer breed zijn, schieten eerstgenoemde hoog op tot dicht onder de gewelfbogen, met welke hunne spitsbogen evenwijdig loopen. Het oog wordt daardoor weldadig getroffen Van de benedenzijde der vensters glijdt het met welgevallen langs de vier geprofileerde en door maaswerk saamgevoegde staven, die aan de vensterstaven beantwoorden en tot de ballustrade reiken, welke de gaanderij bekroont. Zoo vereenigen zich op gelukkige wijze gewelfstructuur, venster en triforium tot een schoon architektonisch geheel, dat omlijst wordt door de neerstroomende gewelfribben, die zich bij den aanvang van den boog zonder kapiteel tot een bundel vereenigen en op het kapiteel der arcade neerdalen, waar zij op een voetstuk rusten. (Zie op onze plaat de twee afbeeldingen ter weerszijden van den buitengevel).

Ook de uitwendige architektuur der kerk verdient ten zeerste waardeering; zoowel in hare vertikale als hare horizontale geleding is zij zeer organisch ontwikkeld. Een blik op onze kleine afbeelding, welke een gedeelte vertoont van de noordzijde beneden het dwarspand, is voldoende om dezen lof te rechtvaardigen. De lichtbeuk wordt geschraagd door eenvoudige luchtbogen welke rusten op machtige beren, die hoog opgetrokken tevens tot scheidsmuren dienen der kapellen. Om voor dezen ruimte te laten zijn de beren der zijbeuk gedeeltelijk naar binnen getrokken. De luchtbogen met hunne hoekige bovenkanten schieten, waar zij de lichtbeuk raken in driehoekig voorspringende pinakels tegen vlakke banden op, die boven de daklijst in pijlers overgaan. Die pijlers dienen ter breking der eenvoudige ballustrade, welke de lichtbeuk bekroont Tusschen de hoog opgetrokken scheidsmuren zijn de daken van zijbeuk en kapel in dier voege gevormd, dat zij eene gevelzijde naar buiten keeren. Geprofileerde staven door spitsbogen en neuzen verbonden, vormen de eenvoudige versiering der gevels. Langs dezer voet loopt een horizontale lijst, die zich ook voortzet langs de scheidsmuren, wier voorzijde polygoon gevormd is en zich bij genoemde lijst aan de eenvoudige en weinig uitspringende schraagberen aansluit.

Aan het koorpolygoon ontbreken de luchtbogen, daar het oorspronkelijk geen omgang had. Hun plaats wordt door sterke beren ingenomen. Het schijnt, dat aan deze zijde der kerk nog tot in de zestiende eeuw is gewerkt, daar sporadisch voorkomende schelpvormige versieringen den invloed der Renaissance verraden.

Wij meenen hiermede op voldoende wijze de architektuur der kerk te hebben aangeduid, daar aan de constructie van het door ons beschreven gedeelte die van de andere deelen beantwoordt. Alleen willen wij nog opmerken, dat het maaswerk der vensters zeer aanvallig is, maar door de veelvuldige toepassing der vischblaas wat onrustig wordt tegenover de statige gestrengheid des geheels.

De kerk van Breda is gelijk de toren geheel uit gehouwen steen gebouwd;

maar terwijl deze voor eenige jaren, naar wij meenen onder leiding van den heer Cuypers, flink werd gerestaureerd, verkeert zij zelf in een ergen staat van verval Men zal zulks begrijpelijk vinden, als men zich herinnert, dat de toren heden ten dage niet, de kerk wel in het bezit is der Hervormde gemeente, die, alhoewel vrij aanzienlijk, niet gewild schijnt de middelen op te brengen, om het schoon gebouw, wij willen niet zeggen, te herstellen in zijn vroegeren luister, maar ten minste voor algeheel verval te bewaren. Het eerste ware zeker te veel verlangd. Een volledige restauratie en stoffeering zal wel op zich laten wachten tot den tijd, waarop de kerk tot hare vroegere bezitters terugkeert.

Het lust ons niet te verhalen, wat er met de kerk geschiedde sedert de beeldstormers voor het eerst in haar binnendrongen. Het zoude slechts eene herhaling zijn van hetgeen wij over de geschiedenis van de St. Jans kerk van 's Hertogenbosch in het zelfde tijdperk mededeelden, en men kan het met voldoende zekerheid gissen, als men door het thans zoo koude en kille, van zijn rijken tooi beroofde heiligdom rondwandelt. Van de voormalige meubelstukken zijn er slechts twee en deze nog in zeer verminkten staat, te aanschouwen: de doopvont en het koorgestoelte. De vont, een kloek stuk gietwerk uit den tijd der Renaissance, heeft bevallige en over 't algemeen ook redelijke vormen; alleen schijnt het eigenlijke bekken te weinig uit te komen. Te bejammeren is, dat deze vont, minder gelukkig dan die van 's Hertogenbosch, van al haar beeldwerk is ontdaan. Het koorgestoelte is een zeer fijn product van de houtsnijkunst der vijftiende eeuw en kan in menig opzicht de vergelijking bestaan met het gestoelte in de Bosscher St. Jans-kerk; het is echter erger gehavend.

Arm aan eigenlijke meubelstukken is de groote kerk van Breda rijk aan belangrijke grafmonumenten, naardien zij voorheen tot begraafplaats strekte voor de Heeren van Breda. Moderne toeristen plegen het meest de graftombe te bewonderen van Engelbert II en zijne gemalin Limburg van Baden, en niet zonder reden. Onder de beeldhouwwerken in ons vaderland, welke de Renaissance ons naliet, is er wellicht geen aan te wijzen van even grootschen trant. In de beeltenissen der twee overledenen is de majesteit van den dood op niet minder aangrijpende wijze uitgedrukt dan in de twee figuren, welke rusten op de bekende graftombe in de kerk van Midwolde in het Groninger land. Het monument, dat aan Jan van Bologne wordt toegeschreven, ademt echter niet den christelijken, of laat ons het beter zeggen, niet den Katholieken geest. Heidensche helden zijn hier gebezigd, om christelijke deugden voor te stellen. Dat kwetst ons gemoed. Eene graftombe als deze kan ons wel schokken; zij predikt ons wel, dat de dood ons allen wacht, maar wekt niet de zoete hoop, welke aan den dood zijn prikkel ontneemt. Veel meer voelden wij ons daarom aangetrokken door de grafmonumenten uit vroeger dagen, inzonderheid door de prachtige grafstede van Engelbrecht I van Nassau en zijn zoon Jan. Daar wij van deze kostelijke schepping der laat-gothiek eene zeer duidelijke afbeelding kunnen geven, mogen wij ons van eene nadere beschrij-

ving onthouden. Slechts wenschen wij inzonderheid te wijzen op de meesterlijke modelleering en drapeering van de beelden der twee Heeren van Breda en van hunne vrouwen en beschermheiligen. Aan het oog van den kenner zal het niet ontgaan, dat de figuur van onze Lieve Vrouwe, die het middenpunt vormt der groep, niet oorspronkelijk is; de oorspronkelijke moest natuurlijk na de zegepraal der Hervorming van haar voetstuk verdwijnen. Die arme Lieve Vrouwe! zelfs op eene graftombe mocht hare beeltenis niet prijken. Is het zeker van de eene zijde te betreuren, dat men bij de overigens gelukkige restauratie van het monument er niet in slaagde, een nieuw Lieve-Vrouwe-beeld te scheppen, dat volledig bij de oude figuren paste; van den anderen kant echter kan men er zich in verheugen, dat het nieuw geplaatste beeld als nieuwe schepping duidelijk kenbaar is. Zoo toch kan het dienen, om eene eigenaardige herinnering levendig te houden, de herinnering namelijk, van welke *Hermanus Hugo* in zijn *Belegerd Breda* gewaagt, waar hij zegt: „Hier en daar vindt men de plaatsen der graftombebeelden ledig, voetsporen der kettersche toegenegenheid van de overledene voorvaders."

Met dezelfde belangstelling als het genoemde bezagen wij de overige grafmonumenten, o. a. het veel oudere van Jan I van Polanen, waarop hij is voorgesteld tusschen zijn twee vrouwen Oda van Hoorn en Machteld van Botselaer, het andere van Jan II van Polanen, waarop deze is afgebeeld in zijn wapenrok, voorts de grafstede van de Heeren van Renesse, waarboven tegen den muur het lijden des Heeren in zeven, door de beeldstormers erg gehavende medaillons is aangebracht, een werk uit de eerste helft der zestiende eeuw, eindelijk en vooral de prachtige gegraveerde koperen plaat in het koor, welke de gedachtenis bewaart van deken *Willem van Gaellen*, overleden in 1539. De overledene is er voorgesteld in vol priesterlijk ornaat; zijne majestueuze figuur vult bijna geheel de prachtige, antieke nis, die gevormd wordt door een rondboog op twee *anta's* rustende. Voor dezer krachtige voetstukken staan twee kolommen, welke elk een engel met een wapenschild dragen. De nis wordt ingelijst door een rand, die de inscriptie bevat alsmede in de vier hoeken de symbolen der Evangelisten. Het monument — in renaissance stijl uitgevoerd — is meesterlijk van teekening en voortreffelijk van bewerking. Ofschoon het steeds in de vloer heeft gelegen, schijnt het niets te hebben geleden; zelfs de fijnste lijntjes behielden hunne oorspronkelijke scherpte. Bekend is, dat de groote kerk van Alkmaar een analoog kunstwerk bezit: de grafplaat van Jan Pieter Paling en zijne huisvrouw. De overeenkomst met van Gaellen's monument is zoo groot, dat men beide producten aan denzelfden kunstenaar zoude willen toeschrijven. Het ware zeker te wenschen, dat men zich in onzen tijd weer op zoodanige grafplaten ging toeleggen; zij zijn onvergankelijk en vormen eene schoone wandversiering.

Het begon reeds te schemeren, toen wij zeer voldaan over het genotene de kerk verlieten. Tegen zes uur namen wij plaats aan het feestmaal, in het hotel „de Kroon." Men weet, dat de *Roeland*, de groote klok van Breda, die in 1694 vergoten werd, de inscriptie droeg:

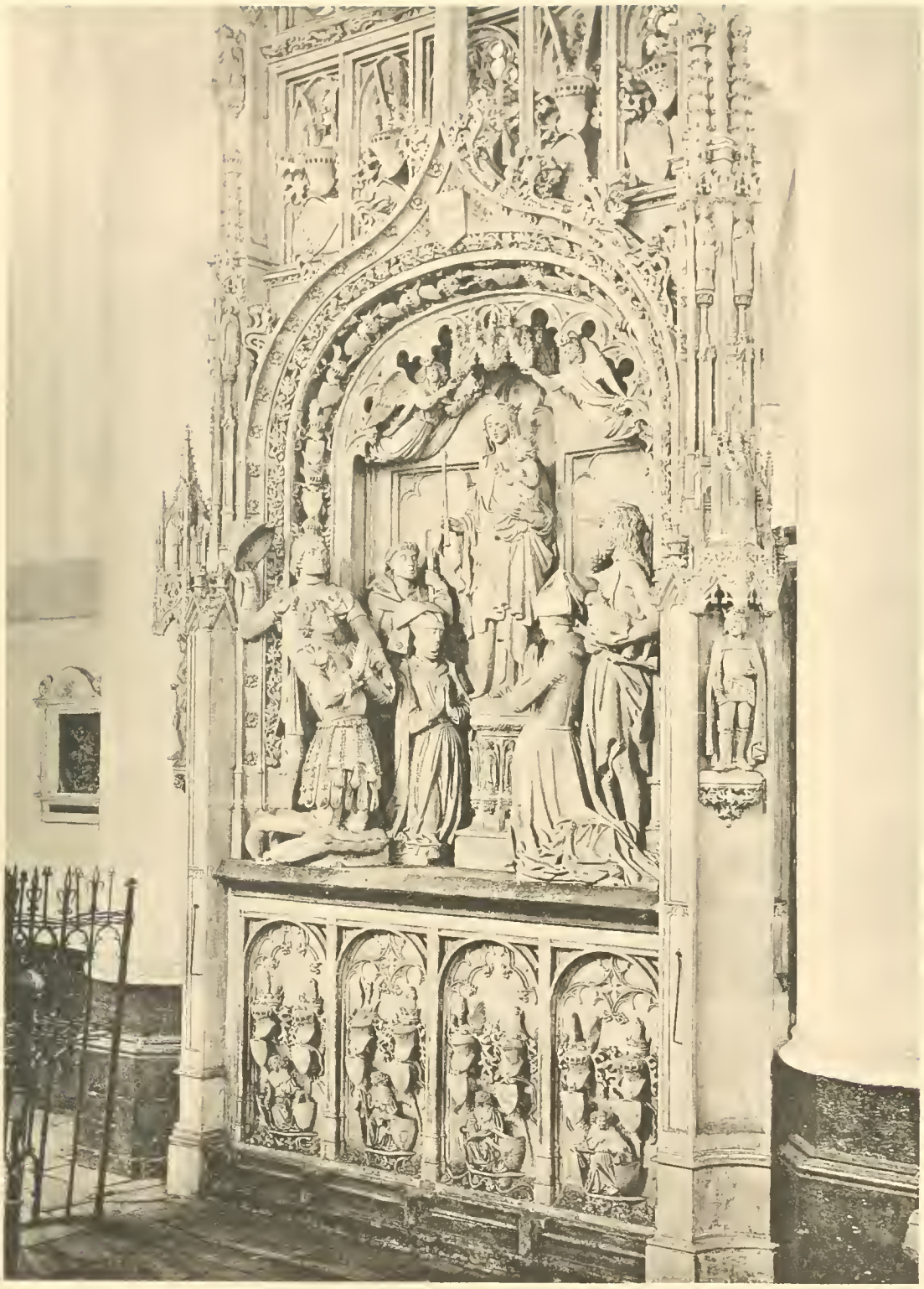

VIII.

Die tot Breda in vreucht wil leven,
Die moet de vrouwen de overhant geven.

Wij vermoeden, dat ons hooggeacht bestuur tijdig ruggespraak had gehouden met de waardige hotel houderes en haar al de gewenschte volmachten had gegeven. Het maal was ten minste uitnemend en de blijde, feestelijke stemming, welke zich in het gezongen en gesproken woord openbaarde, bereikte een zeer hoogen graad.

Den volgenden morgen tegen achten togen de broeders naar de Kathedraal, waar Dr. Andreas Jansen de mis zong voor de levende en gestorven leden van het Gilde. De HoogEerwaarde Plebaan had er voor gezorgd, dat alles zeer plechtig was, en het zangkoor, hetwelk over vele goede en schoone stemmen beschikt, deed hooren wat het vermocht. Wij behoeven nauwelijks te zeggen, dat wij zeer gevoelig waren voor de eer ons Gilde aangedaan. In onze dankbaarheid weerhielden wij daarom gaarne een opmerking aan het adres van het koor, welke wij echter uit liefde voor de kerkelijke kunst toch meenen te moeten uitspreken. Te oordeelen naar de mis, welke hij hoorden, heeft het zangkoor der Bredasche Kathedraal zich nog niet aangesloten bij de richting, welke alleen den naam van kerkelijke verdient. Dat is waarlijk jammer en wekt te meer verwondering, daar alles wat wij in de nieuwe S. Barbara-kerk *zagen*, den echt kerkelijken geest ademt. De kerk is eene der beste, welke Dr. Cuypers in ons Vaderland bouwde; zij munt uit door schoone verhoudingen en schilderachtige détails. Zeer schilderachtig is b. v. het kappelletje rechts van den ingang. De kerk, wier front nog om voltooiing roept, werd sober maar met veel smaak gepolychromeerd; de baksteen bleef daarbij grootendeels zijn oorspronkelijk uiterlijk behouden.

Aan de verdere versiering en stoffeering der kerk wijdt de HoogEerw. Plebaan blijkbaar onvermoeide zorgen. Met groote voldoening zagen wij den schat der kerk, welke Zijn HoogEerw. voor ons in de sacristij had ten toon gesteld. Onder het metaalwerk bewonderden wij naast verschillende kostbare voorwerpen van vroeger tijd, die we gedeeltelijk reeds in onze gildezittingen hadden mogen zien [1]), ook menig voortreffelijk nieuw kunstwerk afkomstig uit het atelier van onzen vermaarden medebroeder Brom. Met gevoelens van oprechte dankbaarheid, welke onze deken den Plebaan vertolkte, verlieten wij de Kathedraal en begaven ons naar het hotel, waar wij de jaarlijksche algemeene Gilde-vergadering hielden.

Na afloop der opgewekte zitting stapten wij in de gereedstaande rijtuigen, en begonnen onzen rit; aanvankelijk moesten wij alle schermen neerhalen, om den regen te keeren, die van den hemel neerkletterde; allengs echter won Helios het op de wolken en bevrijdde ons uit de gevangenis. Er werd vroolijk geschertst

---

[1]) Zie verslag van de vergadering, gehouden 23 Jan. 1890.

en gezongen, gezongen vooral in het rijtuig, waarin Pastoor Hens had plaats genomen. Het eerst stapten wij uit te Terheide. Wij bezichtigden er de schoone en in menig opzicht merkwaardige kerk, welke kort na het jaar 1400 gebouwd werd. Het is eene kruiskerk met zijbeuken; de afdekkingen van de beren aan het koor, dat naar den straatweg gekeerd is, zijn met sierlijk beeldhouwwerk voorzien. Aan de westzijde verheft zich een stevige en wel versneden maar onvoltooid gebleven toren. Bij eene aandachtige bezichtiging van het inwendige ontdekt men verschillende onregelmatigheden. Zoo zijn de travé's der zijbeuken niet allen van gelijke afmetingen en springen de diensten van sommige zuilen buiten de richtlijn. Waarschijnlijk hebben wij in deze afwijkingen accomodatie's te zien aan bezwaren van het gekozen terrein Voor eene andere onregelmatigheid kan moeilijk een soortgelijke reden worden aangegeven. De zuilen zijn uit baksteen opgemetseld, maar de baksteen wordt afgewisseld door lagen van zandsteen. Deze lagen nu zijn in de verschillende zuilen zeer verschillend aangebracht, in verschillende getale en op verschillende hoogte's De afwisseling, die daardoor verkregen wordt, werkt geenszins storend en verdient wellicht in nieuwe bouwwerken te worden nagevolgd Van oudere kunstwerken bleef in de kerk weinig over; wij zagen een zeer aanvallig koperen lichtkroontje en een schilderij van Schendel, met zeer eigenaardig licht-effect, voorstellende de heilige kluizenaars Paulus en Antonius.

De kerk was geruimen tijd in Protestantsche handen en keerde eerst in den aanvang dezer eeuw tot hare wettige bezitters terug. In welken staat zij zich bevond, moge alleen daaruit blijken, dat het doopkapelletje tot kosterswoning diende. Voor weinige jaren werd zij gerestaureerd onder leiding van Dr. Cuypers, die alle eer heeft van zijn werk.

Ofschoon onze rit nog lang en onze tijd betrekkelijk kort was, konden wij geen weerstand bieden aan den waardigen herder van Terheyden, Pastoor van Aerd, die ons in zijn vriendelijke woning noodde. Door een spatje gesterkt, scheidden wij van den gullen priester en vervolgden de reis. Ten tweede male maakten wij halt, maar slechts een oogenblik, te Wagenberg en bewonderden in het klein kerkje, dat gelijk de kerkelijke gemeente van nieuweren oorsprong is, een kostelijk ostensorium, afkomstig uit het klooster St. Catharinendal bij Oosterhout. Het is een fijn bewerkt kunststuk der vroege renaissance, de geheele constructie echter verraadt nog den invloed der Gothiek.

Omstreeks het eerste uur na den middag bereikten wij Oosterhout. Het zoo even genoemde klooster, dat onder de bescherming van het huis van Nassau ondanks de stormen der reformatie en de saecularisatie-zucht van later tijden bleef voortbestaan, kregen wij slechts van verre te zien. Nadat de meeste Gildebroeders hadden voldaan aan de eischen hunner knorrende magen, begaven wij ons naar de parochie-kerk. Ook zij was bijna twee eeuwen lang in de handen der Hervormden; eerst in 1809 keerde zij in het bezit der Katholieken terug, die zich gedurende

al dien tijd met een schuurkerk hadden moeten behelpen. In den jongsten tijd werd zij, te klein geworden voor de behoeften der gemeente, aanzienlijk vergroot volgens de plannen van Dr. Cuypers. De Amsterdammer bouwmeester heeft bij die vergrooting den oud-eerwaardigen bouw naar behooren ontzien; de kerk was oorspronkelijk een drie-beukige, vlak-gedekte pijler-basiliek met transept, uit den aanvang der veertiende eeuw; de Heer Cuypers vergrootte haar door nog aan weerszijden een schip aan te bouwen. Zij maakt zoowel in- als uitwendig thans een inposanten indruk. Met veel voldoening luisterden de gildebroeders, toen zij door de statige hallen wandelden, naar de prachtige tonen, welke ons medelid de Heer Maarschalkerweerd ontlokte aan het groote orgel, hetwelk hij juist eenige dagen te voren in de reeds rijk gestoffeerde kerk had geplaatst.

Na de kerk gingen wij den toren bezichtigen, een ware kolos met prachtige versnijdingen, die echter gelijk zoo vele zijner broeders, die men tegen het einde der middeleeuwen ging bouwen, onvoltooid bleef. Ongelukkiger wijze werd ons gezicht door stellage's belemmerd, daar men bezig was den reus te restaureeren. Toch konden wij de hoofdvormen voldoende onderscheiden. De toren verheft zich in een machtig vierkant, en wordt aan elke zijde door sterke contreforten geschraagd, wier grondvlak eveneens een vierkant is en die op elke verdieping in pinakels uitschieten. Het noordwestelijk contrefort is als traptoren uitgebouwd. De romp bestaat voor verre weg het grootst gedeelte uit rooden baksteen, maar de cordonbanden, nisversiering en pinakels zijn in gehouwen steen uitgevoerd.

Men verhaalde ons, dat de toren reeds in 1870 eene herstelling had ondergaan, maar eene herstelling, die meer bedierf en vernielde dan voor verder verval bewaarde. De staaltjes, welke men daaromtrent mededeelde, schenen haast ongelooflijk Zeker is het, dat juist het restauratiewerk thans het dringendst voorziening eischte. Onze lezers zullen zich verheugen, wanneer zij vernemen, dat de herstelling thans is toevertrouwd aan een architekt van erkende bekwaamheid, den Heer van Langelaar.

Hopen wij, dat weldra te Oosterhout geschiede, wat wij voor weinige jaren in het nederig Weert in Limburg zagen gebeuren. Tot voor een tiental jaren stond voor de groote hallenkerk van Weert een torenstomp, die veel overeenkomst toonde — in afmeting zoowel als in constructie — met den toren van Oosterhout. Men begon toen dien romp te herstellen; maar op dien herstelden romp deden de Weertenaars weinige jaren later een tweede verdieping en op deze wederom na eenige jaren een ranken helm verrijzen.

Met den wensch, dat de burgerij van Oosterhout dit voorbeeld moge volgen, sluiten wij ons bericht over onze interessante kunstreis, die voor Oosterhout's toren eindigde Enkele Broeders verlieten ons reeds hier; de meesten namen te Breda nog deel aan den maaltijd in het hotel „De Zwaan." Omstreeks half acht stoomden zij naar verschillende richtingen uiteen, allen dankbaar voor het genotene.

NAAMLIJST

DER LEDEN VAN

HET ST. BERNULPHUS-GILDE TE UTRECHT,

opgemaakt in het jaar 1891.

BESCHERMHEER.

Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid Mgr. P. M. SNICKERS,
Aartsbisschop van Utrecht.

BESCHERMENDE LEDEN.

Z. D. H. Mgr. C. J. M. Bottemanne, Bisschop van Haarlem.
Z. D. H. Mgr. A. Godschalk, Bisschop van 's Bosch.
Z. D. H. Mgr. P. Leijten, Bisschop van Breda.
Z. D. H. Mgr. F. A. H. Boermans, Bisschop van Roermond.
Mgr. F. P. van de Burgt. Vic.-Gen. van het Aartsbisdom Utrecht te Rijsenburg.
Mgr. J. F. Vregt. Vic.-Gen. van het bisdom Haarlem.
A. van de Laar, Vic.-Gen. van het bisdom 's Hertogenbosch.
Mgr. A. H. van den Corput, Vic.-Gen. van het bisdom Breda.
Mgr. Dr. P. J. Hoefnagels, Vic.-Gen. van het bisdom Roermond.
Mgr. C. van der Veeken, Proost te Hoeven.
Mgr. Dr. W. Everts, Directeur van de Inrichtingen voor middelbaar- en hooger onderwijs te Rolduc.
P. van Hooff S. J., Directeur van het Gymnasium te Katwijk.

EERELEDEN.

August van Assche, Architect te Gent.
Bar. I. Béthune-d'Ydewalle, Oudheidkundige te Gent.
Dr. P. J. H. Cuijpers, Architect te Amsterdam.
Ad. Delvigne, Pastoor te Brussel.
Dr. A. Essenwein, Directeur van het Germ. Museum te Neurenberg.
Jos. Habets, Rijks-Archivaris te Maastricht.
Jules Helbig, Artiste peintre, Rue de Joie 8 te Luik.
Dr. Aug. Reichensperger, Appell. Gerichtsrath te Keulen.
E. Reusens, Kan. en Professor te Leuven.
Dr. H. J. A. M Schaepman, Lid van de 2e Kamer te Rijsenburg.
A. Schnütgen, Domkapitular te Keulen.
Mr. Stuart Knill, Cheriff of the City te Londen.
Jhr. Mr. V. de Stuers, Referendaris aan het Min. v. Binnenl. Zaken, Oudheidkundige te 's Hage.
W. H. J. Weale, Conservator van het South-Kensington Museum te Londen.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

M. W. van der Aa, te Amsterdam.
Mgr. J. Bos, Rector van het Weeshuis te Rotterdam.
Ant. Fock, Kunstschilder te Bussum.
Th. Heerkens, Oudheidkundige te Zwolle.
A. Hermans, Oudheidkundige te Eindhoven.
J. H. Hezenmans, Architect te 's Bosch.
W. Hillen, Pastoor te Susteren.
Thomas van Hoogstraten, O. P. Professor te Huissen.
A. v. Lommel S. J., Geschiedkundige te Mariendaal.
Dr. W. J. F. Nuyens, Geschiedkundige te Westwoud.
J. A. de Rijk, Professor te Voorhout.
M. Schenk, Kunstschilder te Amsterdam.
Leo Tepe, Letterkundige te Oberlahnstein.
Mr. A. J. Vos de Wael, te Zwolle.
H. J. Wennekers, Architect te Amsterdam.
M. A. H. Willemsen, Pastoor te Sint Odiliënberg

GEWONE LEDEN.

Dr. Alf. Ariëns, Kapelaan te Enschedé
S. Asma, Pastoor te Kolmschaten.
A. J. Aukes, Deken en Pastoor te Leeuwarden.
N. van Balen, Pastoor te Zwolle (St. Michaël).

T. J. J. Bartels, Pastoor te Vierakker.
J. Beekman, Rustend Pastoor te Amersfoort.
J. Berendsen, Rector te Amersfoort.
H. H. Bergmann, Pastoor te Houten.
M. Berk, Pastoor te Amersfoort. (H. Franc. Xav.)
Th. van Berkel, Kapelaan te Wijk bij Duurstede.
J. Berndes, Kapelaan te Almelo.
G. J. Beverborg, Kapelaan te Utrecht. (H. Martinus.)
G. Blankvoort, Pastoor te Reutum.
C. F. Le Blanc, Pastoor te Everdingen.
A. B. van Blaricum, Pastoor te Oosterbeek.
J. Bless, Pastoor te Uithoorn.
J. G. ten Bokum, Pastoor te Oosterend. (Friesland).
P. Boermans, Kapelaan te 's Heerenberg.
Bernard J. A. de Bont, Vossiusstraat te Amsterdam.
P. E. L. Bosman, Pastoor te Groenlo
T. A. Bosman, Pastoor te Lobith.
C. Bouman, Deken en Pastoor te Nieuwkoop.
Th. A. te Braake, Pastoor te Arnhem. (H. Martinus).
P. H. T. Braam, Pastoor te Oldenbroek.
L. ten Brink, Pastoor te Overveen.
Dr. G. Brom, Kapelaan te Groningen. (H. Martinus.)
J. H. Brom, Goudsmid te Utrecht.
A. Brouwer, Kunstschilder te Hilversum.
Dr. H. J. T. Brouwer, Professor te Rijsenburg.
T. Brouwer, Deken en Pastoor te Sneek.
A. M. C. van Cooth, Rector Pius-gesticht te Amsterdam
Joseph Cuijpers, Architect en Civiel-Ingenieur te Amsterdam.
J. A. H. Deriks, Pastoor te Elst.
A. Derkinderen, Kunstschilder te s' Hertogenbosch.
J. L. H. Dobbelman, Deken en Pastoor te Arnhem. (H. Walburgis).
A. W. Dorrestein, Pastoor te Indoornik. (Gelderland).
F. A. van Dijk, Kan. en Plebaan te Breda.
G. van Dijk, Pastoor te Langeraar. (Zuid Holland).
A. J. van Echteld, Pastoor te Vroomshoop.
L. H. van Egeren, Pastoor te Oud-Zevenaar.
C. van Elmpt, Kapelaan te Utrecht.
W. F. Elsen, Deken en Pastoor te Groningen. (S. Martinus.)
B Eppink, Pastoor te Steggerda.
F. Eppink, Kapelaan te Utrecht.
J. G. H. C. Essink, Kan. en Plebaan te Utrecht.

A. van Everdingen, Kunstschilder te Utrecht.
G. J. Evers, Pastoor te Sensmeer (Friesland).
L. A. F. X. Fock, Kapelaan te Utrecht.
G. Funnekotter, Rentenier te Utrecht.
E. Geerdink, Pastoor te Vianen.
H. van der Geldt, Beeldhouwer te 's Hertogenbosch.
H. I. J. Geuer, Glasschilder te Utrecht.
J. F. Gommich, Kapelaan te Vianen.
J. van Gorkom, Med. Cand. te Utrecht.
J. J. Graaf, Deken en Pastoor te Ouderkerk a/d Amstel.
J. R. van Groeningen Pastoor te Hasselt bij Zwolle.
Dr. J. Haanebrink, R. K. Priester te Rome.
H. J. Hackfoort, Pastoor te Vollenhoven.
Jos. van Hal, Lid van de Gedep. Staten te Breda.
J. C. Hamers, Pastoor te Veendam.
G. Hartman, Pastoor te Utrecht.
A. J. H. van Heck, Pastoor te St. Oedenrode.
J. G. Heeres, Pastoor te Bunnik.
Mr. W. P. A. Hellegers te Amsterdam.
A. J. A. Hens, Pastoor te Breukelen.
Th. Hendriks, Kapelaan te Uithuizen
Dr. A. Hensen, Professor te Warmond.
G. W. van Heukelum, Pastoor te Jutfaas.
L. Hezemans, Pastoor te Westwoud.
E. van Hinsbergh, Assistent te Kloosterburen.
J. T. Hofman, Pastoor te Hertme Zenderen
J. Hogeman, Pastoor te Slagharen.
P. J. Hogenboom, Pastoor te Kabauw.
F. A. P. Holland, Pastoor te Naarden
T. W. Holtslag, Pastoor te Gendringen.
W. A. H. Hoogveld, Pastoor te Goor.
J. W. Hoorneman, Pastoor te Steenwijk.
Mgr. Dr. J. A. H. G. Jansen, Professor te Rijsenburg.
J. L. R. Jansen, Deken en Pastoor te Hilversum.
L. E. Jansen, Pastoor te Amsterdam. (O. L. V.).
G. F. W. Jansen, Kerkschilder te Zevenaar.
W. G. B. Jansen, Pastoor te Zeist.
A. de Jong, Kapelaan te Utrecht. (H. Martinus).
J. H. Joosten, Pastoor te Lemmer.
A. H. W. Kaag, Pastoor te Duivendrecht.
H. H. Kanne, Pastoor te Mijdrecht.

J. A Kelleneer, Pastoor te Maurik.
Th. van Kent, Mr. Timmerman te Utrecht.
G. J. J. Kerstens, Pastoor te Workum.
J. J. Keuken, Pastoor te Bekkum.
T. de Klaver, Pastoor te Vleuten.
H. J. Kleve, Pastoor te Amersfoort. (O. L. V.).
B. H. Klönne, Rector te Amsterdam. (Begijnenhof).
A. Kniep, Mr. Smid te Utrecht.
H. B. Kok, Kan. Deken en Pastoor te Utrecht
J. C. H. Kok, Pastoor te Frederiksoord
J. A. Koopmans, Pastoor te Heeten. (Overijssel).
T. H. Kortenhorst, Pastoor te Abcoude.
Mgr. M. J. A. Lans, Pastoor te Schiedam. (O. L. V.)
C. van de Leemkolk, Pastoor te Rhenoij.
J. W. van Leuffen, Kan. Deken en Pastoor te IJsselstein.
J. F. A. Lindsen, Oudheidkundige te Utrecht.
Dr. T. L. Lunter, Kapelaan te Utrecht.
W. Lunter, Pastoor te Oude Rhijn.
M. van Maarschalkerweerd, Orgelmaker te Utrecht.
W. Mengelberg, Beeldhouwer te Utrecht.
Otto Mengelberg, te Utrecht.
Ph. J. M. Menger, Stempelsnijder aan 's Rijks Munt te Utrecht.
B. van Meurs, S. J., te Kuilenb rg.
Nic. Molenaar, Architect te 's Hage.
J. J. A. Moll, Kapelaan te Breda.
B. C H. Munninghoff, Pastoor te Loenen op de Veluwe.
J. H. Nagels, Kapelaan te Wijhe Boerhaar.
B. T. Nasz, Deken en Pastoor te Maarsen.
C. W. Nieuveld, Kapelaan te Zwolle. (O. L. V.).
Jhr. H. C. J. M. van Nispen tot Sevenaer, President der Gezellen-Vereeniging te Amsterdam.
Mr. Dr. W. K. Nolens, Professor te Rolduc.
G. T. H. van Ogtrop Pr. te Amsterdam.
J. M. van Oppenraaij, Deken en Pastoor te Zutphen.
Dr. I. A. van Os, Pastoor te Groningen, (H. Joseph.).
S. C. van Os, Pastoor te Hengelo (Gelderland.).
G. J. C. Overwijn. Kapelaan te Arnhem. (S. Walburgis.).
H. van Peer, Pastoor te Soest.
H. B. Poppe, Rector te Noord-Deurningen bij Denekamp.
P. Post, Kapelaan te Utrecht. (O. L. V.).
A. H. Potberg, Kapelaan te Schalkwijk.

J. W. Pruijn, Kapelaan te Groningen. (H. Martinus.)
M. H. Rademaker, Kapelaan te Vleuten.
E. J. A. Reigers, Pastoor te Doesburg.
W. A. J. Reijgers, Pastoor te Lathum.
J. P. Reijmer, Pastoor te Winschoten
W. te Riele, Deventer.
H. Robbers, Arnhem.
T. S. Roes, Pastoor te Utreeht. (O. L. V.)
J. H. Rolfes, Pastoor te Dokkum.
F. L. van Romunde te Utrecht
G. van Rooijen, Kapelaan te Wegdam
W. Roozen, Pastoor te Oegstgeest.
Th. G. J. van Rossum, Boekhandelaar te Utreeht.
A. A. J. van Rossum Pastoor te Benschop.
J. F. T. van Rossum te Utrecht.
J. H Ruscheblatt, Deken en Pastoor te Alkmaar.
R. E. T. Rutjes, Pastoor te Angeren.
J. P. van Santen, Deken en Pastoor te Liederholthuis
Dr. J. H. Schräder, Kapelaan te Utrecht. (O. L. V.)
Dr. A M. C. Schaepman, Secretaris van het Aartsbisdom te Utrecht.
A. van Schaik, Pastoor te Kamerik
J. A. S. van Schaik, Kapelaan te Veendam.
C. Scheiberling, Pastoor te Vogelzang.
H. Schillemans, Tegelfabrikant te Utrecht.
H. H. Sinnige, Pastoor te Gorsel.
J. J. Sletering, Pastoor te Harlingen
L. Slinger, Kapelaan te Uithoorn.
Mr. Anton M A. Smits, Binnenkant, Amsterdam
H. Scholten, Assistent te Kamerik.
Th. Smit, Kapelaan te Urecht. (O. L. V.)
H. A. van Spanje, Jur Can.- Lic. Kapelaan te Loenersloot
H. L. Spoorman, Deken en Pastoor te Delft (H. Hippolytus.)
Jan F H. Sterck, Letterkundige, Heerengracht, Amsterdam.
F. L Stracké, Beeldhouwer te Haarlem
A. M. C. J. Swinkels, Rector te Leiderdorp
N F. Taverne, Deken en Pastoor te Rotterdam.
Alfred Tepe, Architect te Rijsenburg.
Richard Tepe, te Maarssen.
P. J Terhorst, Pastoor te Schalkwijk.
H. Terwindt, Assistent te Everdingen
A. J. Thelink, Pastoor te Lonniker.

R. J J. Ter Horst, Pastoor te Mechelen.
J. H. Vaas, Kapelaan te Utrecht. (H. Willibrordus)
H. C. Verheul, Pastoor Zwolle. (O L V.)
R. Verhoeven, Pastoor te Kampen.
J. A. Verstege, Pastoor te Nijkerk
P. B. Vismans, Pastoor te Nederhorst-den-Berg.
Dr. Th. Vlaming, Professor te Warmond
R. J. T. van Vree, Kapelaan te Lobith.
H. A. P. C. van der Waarden, Kapelaan te Maarsen.
G. F. van Wagenberg, Pastoor te Sloten.
W. Wessels, Pastoor te Zevenaar.
J. Westerman, Kan. Deken en Pastoor te Duiven.
H. van de Wetering, Secretaris van het Aartsbisdom te Utrecht.
P. W. van de Weijer, Boek- en Plaatdrukker te Utrecht.
J. Weve, Stads-Architect en Civiel Ingenieur te Nijmegen.
G. P. Wolff, Pastoor te Vaassen.
C. L. Zellerhoff, Bankier te Utrecht.
H. A. van Zanten, Pastoor te Nes en Swaluwebuurt.

NAAMLIJST

DER LEDEN VAN

HET St. BERNULPHUS-GILDE TE UTRECHT,

OVERLEDEN

Van den 1sten Zondag van den advent 1869 tot in den Zomer van 1891.

BESCHERMHEER.

Z. D. H. Mgr. A. I. Schaepman, Aartsbisschop van Utrecht.

BESCHERMENDE LEDEN.

Z. D. H. Mgr. J. Zwijsen, Aartsb.-Bisschop van 's Bosch.
Z. D. H. Mgr. J. van Genk, Bisschop van Breda.
Z. D. H. Mgr. G. P. Wilmer, Bisschop van Haarlem.
Z. D. H. Mgr. H. van Beek, Bisschop van Breda.
Z. D. H. Mgr. J. F. A. Kistemaker, Bisschop van Uranapolis.
Z. D. H. Mgr. H. J. A. van Ewijk, Apost. Vic. van Curaçao.
Z. D. H. Mgr. J. A. Paredis, Bisschop van Roermond.
Mgr. Dr. T. J. H. Borret, Rustend Pastoor te Bergen.
Mgr. Th. Brouwer, Kan., Deken en Pastoor te Arnhem.
Mgr. W. A. H. van Bijlevelt, Vic.-Gen. Deken en Pastoor te Maarssen.
Mgr. H. J. Smidt, Vic.-Gen. en Kan. te Utrecht.
Mgr. J. A. Smits, Prot. Apost. en Hoofdredacteur van *de Tijd*.
Mgr. Dr. W. Steenhoff, Pastoor te Soest.
Mgr. F. C. Swagemakers, Vic.-Gen. en Kan. te 's Bosch.

EEREL EDEN.

L. Hendrix, Kunstschilder te Antwerpen.
Ch. de Linas, Oudheidkundige te Arras. (Frankrijk).
Mgr. J. A. Wensing, Oud Prof. te Utrecht.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

W. Bartels, Pastoor te Hulst (Duitschland).
J. Geerdink, Rustend Pastoor te Ootmarsum.
J. Schulz, Pastoor te Aken.
Dr. M. Smiets, Pastoor te Oud-Valkenburg.
C. Ed. Taurel, Kunstgraveur te Amsterdam.
J. A. Wolff, Vicarius te Calcar.

GEWONE LEDEN.

Mgr. J. A. van den Akker, Kan. Deken en Plebaan te Haarlem.
H. Bauer, Pastoor te Monster.
H. Blom, Kan., Deken en Pastoor te Amersfoort.
A. L. van den Bosch, Rustend Pastoor te Amersfoort.
L. J. van den Bosch, Pastoor te Amersfoort.
H. D. Brenninkmeijer, Pastoor te Assen.
H. ten Brink, Pastoor te Hamersveld.
F. C. D. ten Brink, Pastoor te Lathum.
G. B. Brom, Goud- en Zilversmid te Utrecht.
M. Claassen, Pastoor te Elden.
L. Clemens, Kapelaan te Saasveld.
H. G. van Coevorden, Deken en Pastoor te Enschedé.
G. J. Demes, Pastoor te Dokkum.
G. J. F. Drenth, Pastoor te Workum
J. van Dijk, Pastoor te Bunnik.
Dr. J. B. Eulenbach, Pastoor te Oudorp
Mgr. C. J. H. Franssen, Rector te Grubbenvorst.
A. G. van Grinsven, Pastoor te Millingen.
W. A. van Groeningen, Kapelaan te Aalbergen.
J. A. ten Hagen, Pastoor te Kabauw.
P. H. L. Hendriksen, Pastoor te Etten.
G. Hilhorst, Deken en Pastoor te Schalkwijk.
A. Hulshof, Pastoor te Didam.
W. Hoorneman, O. S. A. Pastoor te Amsterdam.
Mgr. F. W. A. Jansen, Deken en Pastoor te Groningen

R. Jansen, Kan., Deken en Pastoor te Arnhem.
M. W. de Jong, Kan. en Plebaan te Utrecht.
B. Kerstens, Deken en Pastoor te Delft.
J. J. Keuken, Pastoor te Oude Rhijn.
H. Klauwers, Pastoor te Rijp Wetering.
C. J. van de Laar, Pastoor te Rijndijk.
H. I. B. L. Kloppenborg, Plebaan te Utrecht
J. A. Lazaar, Pastoor te Naaldwijk.
H. Leurink, Pastoor te Losser.
H. T. van Lith, Deken en Pastoor te Gouda.
J. D. L. Muller, Pastoor te Dalfsen.
C. P. M. Mutsaers, S. Theol. Lic. Professor te Rijsenburg.
H. P. T. Oosterbaan, Pastoor te Schalkwijk.
J. W. D. Peelen, Pastoor te Breukelen.
H. A. J. Peters, Plebaan te Utrecht.
J. J. Putman, Kan. en Deken te Utrecht.
J. Rikmanspoel, Pastoor te Zevenaar.
G. Roelofs, Pastoor te Zwolle.
P. van Roggen, Pastoor te Harmelen.
G. Schoonderbeek, Pastoor te Overveen.
Mgr. J. W. L. Smit, Oud-Professor te Warmond.
Mgr. O. A. Spitzen, Kan. en Pastoor te Zwolle. (O. L. Vr.)
H. J. Stiphout, Pastoor te Utrecht.
F. T. Terwisscha van Scheltinga, Pastoor te Irnsum.
H. A Theunissen, Pastoor te Laren
J. Vahrenhorst, Pastoor te Hilversum.
L. C. Velthuijzen, Kan., Deken en Pastoor te Wijk bij Duurstede.
C. R Vermolen, Pastoor te Hilversum.
J. H. Verweij, Pastoor te Rumpt.
B. van der Werf, Directeur te Rijsenburg.
J. M. Westers, Pastoor te Joure.
J. Westerveld, Pastoor te Montfoort.
A. Wienholts, Pastoor te Groessen.
G A. Willemsen, Pastoor te Hilversum

R. I. P.

N
7810
S5
1890

Sint Berulphus-gilde
Verslag

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY